

**ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ
“НЕОФИТ РИЛСКИ”**

**ГОДИШНИК
НА КАТЕДРА
„ФИЛОСОФСКИ И ПОЛИТИЧЕСКИ НАУКИ”**

ГОДИНА VIII

РЕДКОЛЕГИЯ:

Проф. д-р Борис Манов (главен редактор), доц. д-р Антоанета
Николова, гл. ас. д-р Гергана Попова

Югозападен университет “Неофит Рилски“, Благоевград
Философски факултет, Катедра „Философски и политически
науки“

EDITORS:

Prof. Dr. Boris Manov (Editor-in-Chief), Associate Prof. Dr. Antoaneta
Nikolova, Chief Assistant Dr. Gergana Popova

South-West University “Neofit Rilski”, Faculty of Philosophy,
Philosophical and Political Sciences Department

МЕЖДУНАРОДЕН РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ:

Проф. дн Лазар Копринаров (ЮЗУ „Н. Рилски“ – Благоевград),
Проф. дфн Валентин Канавров (ЮЗУ „Н. Рилски“ – Благоевград), Проф.
дфн Иван Кацарски (ИИОЗ-БАН), Проф. д-р Диего Лучи (Американски
университет в България – Благоевград), Проф. д-р Зоран Матевски
(Университет „Св. Св. Кирил и Методий“ – Скопие), Проф. дн Мария
Марчевска-Ритко (Университет „Мария Склодовска-Кюри“ – Полша),
Проф. д-р Марко Форливези (Университет Габриеле д'Анунцио – Киети-
Пескара), Проф. Хуан Хосе Падиал (Университет на Малага), Хаб. д-р
Лидия Гузи (Национален университет на Ирландия), ас. д-р Звиад
Абашидзе (Държавен Университет в Тбилиси), д-р Слободан Янкович
(Институт за международна политика и икономика – Белград)

EDITORIAL BOARD:

Prof. DSc. Lazar Koprinarov (SWU “N. Riliski – Blagoevgrad), Prof.
DSc. Valentin Kanawrow (SWU “N. Riliski – Blagoevgrad), Prof. DSc. Ivan
Katsarski (ISSK-BAS), Prof. Diego Lucci, PhD (American University in
Bulgaria), Prof. Zoran Matevski, PhD (Ss. Cyril and Methodius University in
Skopje), Prof. DSc. Maria Marczevska-Ritko (Maria Curie-Sklodowska
University – Poland), Prof. Marco Forlivesi, PhD (D'Annunzio University of
Chieti-Pescara – Italy), Prof. Juan José Padial (Universidad de Málaga), Dr
hab Lidia Guzy (National University of Ireland), Assist. Prof. Zviad

Abashidze, PhD (Tbilisi State University), Slobodan Jankovic, PhD (Institute of International Politics and Economics – Belgrade)

„Годишникът” е научно-методическо списание на катедра „Философски и политически науки” на ЮЗУ „Н. Рилски”, Благоевград. Има за цел да даде възможност за публикуване на резултатите от научните изследвания на преподавателите **и докторантите** от катедрата, както и да стимулира научните търсения и дискусии чрез представяне на материали на изявени учени в областите на философията и политологията от страната и чужбина. Заедно с това се цели и подпомагането на учебния процес и повишаване нивото на самостоятелната работа **и творческите изяви** на студентите.

“The Annual” is a scientific-methodological periodical of the department “Philosophical and Political Science” at SWU Neofit Rilski, Blagoevgrad. Its main goal is to give an opportunity for publishing the results of the lecturer’s scientific researches as well as to stimulate the scientific searches and discussions by representing papers of prominent Bulgarian and foreign scholars who work in the field of the philosophy and political sciences. The Annual also aims to support the teaching process and to contribute to the raising of the quality of students’ private study.

В „Годишника“ се приемат материали, които отговарят на определените от редколегията изисквания и след рецензиране от независими рецензенти.

Изискванията към авторите се намират на последната страница на изданието.

СЪДЪРЖАНИЕ

Борис Манов. Активното гражданство – същност на гражданствеността и цел на гражданското образование.....	5
Boris Manov. Active Citizenship - An Objective of Civic Education	
Елица Димова. Миграционната политика на ЕС – кутията на Пандора или средство за стабилност.....	78
Elitsa Dimova. EU Migration Policy – Pandora's Box or Stability Tool	
Григор Пашов. Технологии и тоталитаризъм.....	90
Grigor Pashov. Techologies and Totalitarianism	
Камен Лозев. Франсис Бейкън: живот и творби.....	106
Kamen Lozev. Francis Bacon: Life and Works	
Petar Dimkov. Bipolar Affective Disorder with Respect to the Theories of the Constitution of Selfhood via Narratives.....	122
Петър Димков. Биполярното афективно разстройство по отношение на теорите за конституцията на Аза чрез наративи	
Указания към авторите	143

АКТИВНОТО ГРАЖДАНСТВО – СЪЩНОСТ НА ГРАЖДАНСТВЕНОСТТА И ЦЕЛ НА ГРАЖДАНСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ

Проф. д-р Борис Манов, bmanov@swu.bg,
ЮЗУ „Н.Рилски“ – Благоевград

ACTIVE CITIZENSHIP - AN OBJECTIVE OF CIVIC EDUCATION

Prof. Boris Manov PhD, bmanov@swu.bg,
South-West University „Neofit Rilski“ – Blagoevgrad, Bulgaria

Abstract: *The paper justifies the view that one of the most important problems of modern education is to properly define its objectives. This issue is particularly important about civic education, which is placed in a completely new situation in the context of globalization and virtualization of social reality. Young people are already "educated" not mainly by the "organized" impact of school and the family, but not to a lesser extent by the Internet and social media. This fact poses new and more complicated goals for civic education in school. It should, in the new circumstances, retain its position as the most important social "agent" for establishing young people as educated and socially active citizens of modern society. A basic prerequisite for this goal is the "rethinking" of the "result" which civic education should pursue. In the modern world it should not only provide "knowledge", but form "virtues", which means, to pursue the objective to transform knowledge into convictions that should establish a civic position and willingness for a rational and internally motivated action, which would defend basic civic values - political, ecological and humanistic.*

Key words: *civic education, civic virtue, modern society, globalization, virtualization*

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящото изследване поставя на разглеждане един изключително актуален и значим въпрос, който има не само теоретична, но и съществена практическа стойност, като се има предвид стартиращото от учебната 2020/2021 година самостоятелно изучаване на предмета „Гражданско образование“. Поради тази причина в статията ще се има предвид образователния процес по гражданско образование в българското училище, и то главно в рамките на самостоятелния предмет „Гражданско образование“, без да се навлиза в обхватната проблемна

област на „формите“ на образованието – формално и неформално, училищно и извънучилищно, и т.н.. Възприема се обаче широко застъпената в литературата позиция, че гражданското образование е „многостепенно“, т.е. че се осъществява във всички училищни степени, и че, както посочва още Д. Кацаров (Кацаров 1943), то е възможно само като „широка обществена работа“ на всички отговорни социално-политически и културни институции.

Изследването е резултат и обобщение на идеи и тези, представени от автора на научно-методични дискусии и в публикации в последните няколко години и по-специално в доклада „Същност, цели и технологии в обучението по философия и гражданско образование“, прочетен на Научната конференция "Иновативни методи на преподаването по философия", Благоевград, 13-14.04.2018, проведена като част от научен проект на Философски факултет на ЮЗУ „Н. Рилски“ „Изследване на съвременните теоретични и методологични тенденции във философията и гражданското образование“, както и в статията „Гражданската образованост – цел на образованието в активно гражданство“ приета за печат в сп. „Философия“, кн.1, 2019 г.

Дори беглият поглед както към изключително богатата в последните години литература по въпросите на гражданството и гражданското образование, така и към съществуващата практика, показва, че са налице същностни различия в тяхното теоретично обхващане и реализация в живота на обществото. Този факт налага необходимостта настоящата статия, без да пренебрегва значимостта на цялостно изследване на проблема, да се фокусира върху един от главните „възли“ на взаимовръзката между гражданското образование и гражданството – ролята на гражданското образование за формиране на активно гражданство.

Изходна методологична предпоставка на изследването е възприемането на позицията, че е необходимо, въпреки съществуващата привидна „яснота“, да се използва не „по подразбиране“, а да се изведе теоретико-логически и емпирично обосновано схващане за същността и съдържанието на понятията, очертаващи „рамката“ на проблема „гражданско образование“ и „гражданска образованост“. Може да се приеме, че „рамката“ включва следните две взаимосвързани проблемни области: гражданството и образованието; и няколко теоретични „нива“: философско, социологическо, политическо, образователно-технологично.

Тези нива определят и „предопределят“ съответно схващанията за същността, целите, моделите и технологиите на образованието.

На философско ниво съществуват два основни подхода „атомистичен“ (имащ основата си във възгледите на Демокрит) и „холистичен“ (- в тези на Платон).

В социологичен план се оформят също две алтернативи – „индивидуалистичен“ и „колективистичен“, а в политически – либерален и комунитарен.

На образователно равнище като резултат съществуват два образователни модела – първи, акцентиращ върху „създателността“ и „информирания“ избор, и втори – акцентиращ върху „сътрудничеството“ и целенасоченото „предаване“ на ценности в образователния процес.

Изследването се осъществява през призмата на философско-методологичния подход [1] за единството на логическо и историческо. На тази основа се формулира тезата, че разбирането за гражданството, гражданското образование и гражданската образованост е единство на прекъснатост и непрекъснатост. Прекъснатостта се изразява в съществуването на няколко исторически етапа в схващанията за гражданството, образоваността и за гражданското образование и гражданската образованост в частност: антично, медиавистко, модерно и постмодерно (относителна „прекъснатост“); а „континуитетът“ (приемствеността) се осигурява чрез извеждането на „инвариантна“ същност на понятията (и явленията) гражданство, гражданско образование и гражданска образованост. Ето защо „изложението“ в статията започва с представяне на ситуацията в нейната актуална, „съвременна“ форма и на тази основа се проследява нейното „ставане“ в историята.

2. ГРАЖДаниН, ГРАЖДАНСТВО, ГРАЖДАНСТВЕНОСТ

Концепцията за гражданина, гражданството и гражданствеността, придобила в края на миналия и началото на настоящия век нова (след времето на „класическата“ античност и западноевропейското просвещение) и изключителна актуалност, е сложна, противоречива и „оспорвана концепция“ (Гражданството – една оспорвана концепция, <https://pjp-eu.coe.int/documents/.../2.../b7046f8e-3272-419d-87dd-97a901b57d84>). Този факт, въпреки че се подминава в българската литература, се предопределя както от познавателни – философски, политологични, правни, етични и т.н., така и от практически – исторически, политически, конституционно-законови, морални, религиозни, етнически, включително геополитически и др., предпоставки, което предполага съществуването на различни,

включително взаимоизключващи се разбирания за тези понятия и явления. Като всеобщо приета, „инвариантна“ тяхна характеристика може да се посочи идващото още от античността свързване с „членството в политическата общност“, даващо определени права, но и пораждащо също така и определени задължения към тази общност (Stanford Encyclopedia of Philosophy 2017).

2.1. Античното гражданство

Като синтезно за античността може да се разглежда разбирането на Аристотел, изложено главно в „Политика“. Тук той категорично свързва гражданството и гражданина с полиса („градът-държава“) [2].

„Общо“ философската основа за това разбиране се предполага от господстващата в античността космологично-теологична парадигма, изразяваща се в разбирането, че социално-политическото е естествено-присъщ компонент на природното цяло и следователно формите, чрез които то съществува, една от които е държавата, не са резултат на „създаване“ или „основаване“, а са проява на естествения космически ред, определящ съществуването на заобикалящия човека свят като цяло. Конкретната предпоставка и причина за възникването на държавата е естествената необходимост от обединяване на хората в специфично организирана общност, с помощта на която да стане възможно задоволяването на разнообразните потребности, които всеки отделен човек, взет сам по себе си или чрез други социални общности, не може да задоволи. Вторият, непосредствено следващ от казаното, същностен момент е разглеждането на полиса (града-държава) като най-висшия вид социална общност; като обединение, което е не само различно, но дори противоположно на другите познати общности – семейството и селото, защото докато селото и семейството съществуват заради физическото оцеляване на индивидите, то полисът има свършено различна цел – да осигури живот, какъвто подобава да живее човекът, „човешки живот за човека“. Трето, това схващане за природата на държавата предопределя и схващането за върховната цел и смисъла на политиката – постигането на общото благо. Държава съществува, не за да облагодетелства „отделни части от народа“, а за да осигури „добър“ или „щастлив и добродетелен живот“ на „всички граждани“ на полиса.

От тази гледна точка човекът е и „политическо животно“, т.е. същество, чието естество се реализира най-пълно в и чрез живота в полиса. „Съставената пък от няколко села завършена общност – пише Аристотел – е държавата, която, така да се каже, вече е достигнала предела на пълната самодостатъчност и е възникнала заради

съхранението на живота, но съществува, за да може да се живее добре. Затова и всяка държава е по природа, щом и първите общности са по природа. Държавата е тяхното завършено състояние, а природата на всяко нещо е неговото завършено състояние... От тук става ясно, че държавата спада към естествени неща и че човекът е обществено същество по природа и че който живее извън държавата поради природата си, а не по силата на обстоятелствата, или стои по-долу, или превъзхожда обикновения човек... Щом никой не може да задоволява потребностите си сам, ако бъде отделен от другите, значи всеки се отнася към държавата както частта към цялото. Който не може да живее общностно или не се нуждае от нищо поради способността си да задоволява сам потребностите си, не е част от държавата, така че е или животно, или бог” (Аристотел 1995: 1253а).

„Политическата“ природа на човека се проявява, според Стагирит, в неговата „битност“ на гражданин, което предполага и „кръговата“ взаимосвързаност между „града“ (полиса) и „гражданина“, както и „кръговото“ определяне в теорията на същността на държавата (полиса) и гражданина, при което не може да се говори за първичност на едното спрямо другото – те взаимно се предполагат и изграждат едно-друго. За него „Ако държавата е някаква общност, а тя е общност на граждани, живеещи при дадено държавно устройство“ и „След като държавата е нещо съставно, както всяко друго съставно цяло, състоящо се от много части, ясно е, че първо трябва да изследваме гражданина, защото държавата представлява известно множество от граждани. Така че трябва да разгледаме кого трябва да наричаме гражданин и какво представлява гражданинът, защото и за гражданина има разногласия – не всички наричат гражданин един и същи човек” (Аристотел 1995: 1276b; 1275a).

Зависимостта на гражданина (и гражданството (граждествеността)) от свързаността му (им) с полиса е многоаспектна, което предполага и посочената от Аристотел нееднозначност в неговото (тяхното) разбиране, като, както във фактологично-исторически, така и в теоретичен план, могат да се изведат две основни направления в нея:

а) от гл. т. на „закона“, т.е. в правен аспект, кой е (кой има право да е) „гражданин“ на полиса;

б) от гл. т. на „участието“ в живота на полиса, т.е. в политически аспект – реализацията на индивида като „*zoon politikon*“ [3].

Както се посочва в литературата (Фан: Античные модели гражданства www.ifp.uran.ru/files/publ/eshegodnik/2002/6.pdf), характерното за античната гражданственост е, че тя е „изключваща“ – не всеки живеещ в държавата е неин „гражданин“. В исторически план в

античния полис правото на гражданство, т.е. правото даден жител на държавата да бъде неин гражданин, е било свързано с множество обстоятелства, сред които като общовалидни могат да се посочат: личната свобода (отсъствието на статута на роб), мъжки пол, достигната възраст, произход – като правило, принадлежност към семейство, което в настоящето или при определени условия по-рано е имало статут на гражданин, притежаването на дом и частна собственост, имуществено състояние, даващо възможност за участие в държавните работи и др.. Следователно, членове на политическата общност (на държавата) не са всички индивиди, а само гражданите. Държавата е общност, но, както вече беше посочено в цитираната по-горе мисъл на Аристотел, на гражданите, т.е. на онези живеещи в нея, които имат правото да притежават „статута“ на граждани.

В „Политика“ и особено в нейната „Трета книга“ Аристотел обстойно разглежда този аспект на гражданството. Там той посочва, че гражданство може да се придобие по два начина. Първият – „определя се като гражданин този, на когото и двамата родители са граждани, а не само единият“, като съществуват и полиси, в които има по-големи изисквания – „за двама, трима и повече предци граждани“. Другият начин за придобиване на гражданство е „да се получи гражданство“, т.е. този който не е гражданин, да се направи гражданин, което може да стане по различен начин, като един от най-често срещаните е „в резултат на промяна на държавното устройство“ или чрез признаване на „условно“ гражданство (гражданство чрез „представителство“), каквито случаи са съществували по отношение на т.нар. „метеки“, но, според Аристотел, макар че той самият е бил метек в Атина, този втори начин е доста спорен, поради което може да бъде приет със сериозно съмнение в неговата правомерност (главно защото не е ясно доколко „направените“ граждани могат да участват във властта – т.е. в политическия живот, което както ще видим, Аристотел смята за главна характеристика на гражданина и гражданството) (Аристотел 1995: 1275b).

Ето защо Стагирит вижда като своя основна задача намирането на „безусловното“ гражданство. Тук не са достъчни само правните основания, независимо дали гражданството е по наследство или е „дадено“, защото „гражданинът е гражданин не защото живее на дадено място (и метеките, и робите имат същото местожителство)“ нито пък в пълния смисъл са граждани „жените, децата, които поради възрастта си още не са записани в гражданските списъци, и старците, които са освободени от граждански задължения“ (Аристотел 1995: 1275a). Правният статут на гражданството е предпоставка, е „първа степен“ на

действителното гражданство, защото тези, които го притежават по един или друг начин, придобиват нов социален статус – те са субектите на цялостния живот на полиса – икономически (например да са „ползватели“ на общинската собственост, включително на общинската земя), религиозен (от тях се рекрутират жреците, те могат пълноправно да участват в религиозните ритуали), и което е главното – участие в политическия живот. Именно в този план Аристотел извежда като определяща характеристика на гражданството възможността да се участва във „властта“ в полиса: гражданите са граждани по отношение на участието им в делата на държавата (да участват във вземането на решения и да контролират тяхното спазване) – т.е. в управлението и съда. „Оттук става ясно кой е гражданин“, изтъква той, този „който има право да участва в съвета и съдилищата, него наричаме гражданин на съответната държава, казано накратко, а държавата наричаме множеството от тези граждани, достатъчно за независим живот” и заключава: „такова е подходящото за всички, наричани граждани, понятие за „гражданин““ (Аристотел 1995: 1275b).

Според Аристотел обаче, гражданин е този, който се занимава активно с обществените, с държавните дела, защото „правото“ да бъдеш гражданин и „възможността“ да участваш във властта не са достатъчни. „Правото“ поражда и задължения, които изискват „възможността“ да се превърне в „действителност“ чрез включването в политическия, а и в цялостния живот на полиса (града-държава).

Тази позиция се предопределя от общофилософското схващане за върховната цел и смисъла на политиката – постигането на общото благо. Държава съществува, не за да облагодетелства „отделни части от народа“, а за да осигури „добър“ или „щастлив и добродетелен живот“ на „всички граждани“ на полиса, защото е „ясно“, че „най-доброто устройство трябва да е това, в което всеки е добре и живее най-блажено“ (Аристотел 1995: 1324 а). Добродетелният живот на гражданина се постига чрез спазването на моралните ценности и норми, гражданството предполага и изисква изграждането на определен морален облик, с водеща черта – честта да бъдеш гражданин на полиса, с всичките си действия в политическия живот – при участието в управлението, в съда, в други обществени дейности, включително и особено, във войската и във военни действия [4] – да пазиш и отстояваш тази чест. Изгубването на честта („безчестието“) е равносилно на загубване на „гражданството“, означава лишаване от „правото“ и „статута“ да бъдеш „гражданин“ [5]. Ето защо, когато изгражда своя модел на „идеалната държава“, Аристотел извежда като една от основните предпоставки, които я правят

възможна, наличието на „добродетелни“ граждани, тъй като „най-добрия начин на живот – както за всеки поотделно, така и въобще за държавите – е този, който е свързан с добродетел дотолкова, че да дава възможност за добродетелни постъпки“ (Аристотел 1995: 1324 а).

Очертаните характеристики във възгледите на Аристотел изразяват същностното в античното разбиране за гражданина и гражданството, включително и за „римската“ античност. И тук, въпреки съществуването на множество, някои от които – значими, конкретно-исторически различия и специфики [6], гражданството се свързва с града (държавата) и се проявява в два плана – юридически (правото да си гражданин на Рим - *jus civitatis Romanus*) и политически – фактическото участие в управлението на града-държава (*civitas*), осъществено като „*res publica*“ – дело в името на общото благо, свързано е с и изисква спазването на високите морални норми на доблестния гражданин – свобода, равенство, лична чест и достойнство, готовност за защита на обществото и държавата от външни заплахи, включително чрез включване във войската, което дълги години е привилегия единствено на гражданите на Рим (*civis Romanus*) [7].

2.2. Средновековното гражданство

В късния Рим се осъществяват редица промени, които създават основите за постепенен преход към нов тип гражданство – гражданството на средновековието [8]. Той е резултат главно на два взаимноосвързани фундаментални фактора: първи, превръщането на Рим в световна империя, обуславящо пълното концентриране и централизиране на властта в императора, втори – налагането на християнството като единствена официална религия в империята, общият резултат от които е промяната на статута на римляните : от граждани те стават поданици на империята.

Исторически този процес има три относително самостоятелни етапа – първи, обхващащ периода на късната империя, свързан главно с утвърждаването върховната власт на императора, втори – главен, когато се изгражда „цялостната сграда“ на средновековния политически модел, включително на средновековното „гражданство“ („поданичеството“), трети – период на късното средновековие, в който макар и противоречиво и с много трудности и условности, се установява нов модел на „гражданство“ – гражданството на средновековния град, носещо белезите на „класическия“ средновековен модел, но и създаващ основите на възникването на нов – моделът на гражданина на „Новото време“.

Процесът на утвърждаването на централизираната императорска власт започва още по времето на Октавиан, но се засилва подчертано след приемането на Конституцията на Антонин (Едикта на Каракала) през 212 г. сл. Хр., която с малки изключения (например, освободените, след получено наказание за тежко престъпление или децата на дедитициите) фактически признава правото на гражданство на всички свободни членове на империята и достига своята цялостност по време на управлението на Диоклециан и Константин Велики. Установеното от Антонин „разширяване“ на гражданството и изграждането на „вертикалата“ на властта от Диоклециан (Фан: Античные модели гражданства), довежда до нов правен статус на жителите на Римската империя – те стават „поданици“ (subiectus) [9] на империята и императора. Главната промяна се изразява в това, че както в юридически, така особено в политически план „гражданите“ постепенно загубват правата и възможностите за участие в политическия живот (тяхната гражданска самостоятелност, независимост и гордост – „Noli me tangere: civis romanus sum!“) като единственото „право“, което „придобиват“, е „правото“ да са „подчинени“ на поредицата „началства“ от имперската бюрокрация, а в крайна сметка на „върховния“ владетел и управител - Римският император.

Централизацията на властта и превръщането на гражданите в поданици придобива нов облик с приемането на християнството в империята от Константин Велики. С утвърждаването (макар и трудно и противоречиво) на християнството като единствена официална религия възниква необходимостта за формирането на нова политическа доктрина, обосноваваща подхода на християнското учение към политиката и политическата власт в обществото. Това е доктрината за божествения произход на държавата. В най-общ план в нея се обединяват гръко-римското (главно – за божествената природа на императора и императорската власт) и библейското (особено новозаветното) схващания за произхода и задачите на държавата, както и възгледите на Отците на църквата, сред които с най-голямо значение както в концептуален, така и в исторически план се открояват възгледите на Евсевий Кесарийски на Изток и на Августин Блажени на Запад.

Въпреки че основополагащите постановки на доктрината за божествения произход на държавата се възприемат като цяло в християнското политическо учение и са възгледи, които следват от монотеизма на християнското учение за Бога като създател на света, човека и обществото, включително и на политическата власт в него, за Христос като „цар“ и на небесното, и на земното царство и за

императорите като негови „представители“ в „земното“ царство, те в много отношения намират противоречиво теологическо развитие и практическа реализация в специфичните условия на Източната и Западната Църква. В източно-православното християнство, като се обединяват идеята за божествената природа на земната власт, обожествяването на римските императори и идващата от юдаизма монотеистично-монархическа традиция, изразяваща се във възгледа „един Бог – един народ – един цар“, се обосновава и развива схващането (наречено по-късно „цезаро-папизъм“), представящо империята като „божествена монархия“ и императора като „божествен монарх“. Християнският император се представя като образ на царувания Христос, като посредник между него и хората, като носител и изразител на божествената истина и божествения закон на земята. По този начин се стига до формулирането на тезата „един Бог, един император, една империя“ и императорът получава цялата (и политическа, и духовна) власт, става върховен държавник и върховен свещеник в империята (Драгон 2006:62), като в него се обединяват свещеното и светското, моралното и политическото.

Този източно-християнски (византийски) политико–теологичен идеал, който се формулира в явен вид от Евсевий Кесарийски [10], най-концентрирано е изразен в известната „Шеста новела“ на император Юстиниан I Велики (527 г. – 565 г.) [11]: „Два са най-висшите дарове – пише той - които в любовта си към човека Бог ни е дарил свише: свещеничеството и императорското достойнство. Първото служи на божествените неща, а второто насочва и управлява човешките дела. И двете обаче изхождат от един и същ източник и украсяват живота на човечеството... Ако императорите управляват справедливо и мъдро поверената им държава, ще има всеобща хармония и всякакво добро ще бъде дадено на човешкия род“ (Цит. по: Майендорф 1995: 267-268). Ето защо, императорът не само царства (управлява земните дела), но е и пазител на вярата и проводник на Божията милост към хората, неговото „предназначение“ е „да прави добро“ и поради това той „се нарича благодетел“, императорското управление е не просто властване, а „харизматично служене по предопределение“ на избрания от Бога негов земен наместник (негов „Викарий“), а държавата (империята) е образ и „хилядолетна“ реализация на небесното Царство божие на земята, в него се обединяват свещеното и светското, моралното и политическото.

В историческа перспектива този идеал е в основата на дълголетната традиция на изграждането на „Втори“ и по-късно „Трети“ Рим (съответно, Константинопол и Москва), като се реализира с даване

превес на държавата и властта на императора, което особено се усилва след като руските владетели се обявяват за императори (царе) на всички православни християни и утвърждават самодържавието и пълното подчинение на църквата на монархическата власт.

На Запад, след унищожаването на Римската империя и на базата на идеята за специалното място на Римския епископ в Църквата, се създават предпоставки за формулиране на противоположна концепция за отношението на властите (духовна и светска) в християнския свят. Основните моменти на тази концепция се намират в „За Божия град“ – единственото посветено предимно на политиката произведение на епископа на Хипон Аврелий Августин.

Най-важната обща характеристика на творчеството на Августин, намираща пълна проява и в „За Божия град“, е двойствеността (дуалистичността) на неговото мислене, която се проявява учението му за обществото и неговата история, което разглежда човешката история като еднопосочен процес, разположен във времето от грехопадението до Второто пришествие и Страшния съд, в който истинският християнин в очакване на „Бъдния ден“ трябва да живее и с пренебрежение към земния свят, и като съблюдава неговите закони и йерархия.

Трябва да се посочи, че дуализмът във възгледите на Августин Блажени до голяма степен се предопределя от дуализма на християнската догматика. Въпреки че има известна разлика в акцентите в ранното християнство и след като то става държавна религия, позицията на християнското учение за земната власт и участието на християните в държавните дела е дълбоко същностно противоречива. От една страна, като се изхожда от последователно проповядваното разбиране за ефимерността на земните ценности и за земният живот като кратковременна подготовка за вечния живот в Царството Божие, се обосновава позицията за първостепенната значимост на грижата за спасението на душата на грехопадналия човек и за минимализация на неговото сношение с всичко светско и властническо. „Земното царство“ е преходно и мимолетно, истинно и спасително е единствено Царството Божие. „Моето царство не е от този свят“ (Йоан,18:36) казва самият Иисус Христос. Св. ап. Павел специално изтъква нищожността на „началства и власти“ в сравнение с властта на Христос, който тържествува над тях (Кол., 2:15). За св. Иоан Богослов Римската империя, „големият град, който царува над земните царе“ (Откр., 17:18) е възплъщение на Вавилонската блудница, ето защо първостепенно задължение на всеки християнин и на Христовата църква е, ако не противопоставянето, то поне отграничаването от нея. От друга страна,

въпреки подчертаната периферност на участието в държавните дела в християнското учение, то винаги е признавало значимостта и харизмата на държавата и държавната власт. Тази позиция съществува още в Евангелието, където Иисус изисква „да се отдава кесаревото кесарю“ (Мт., 22:21) и се развива в посланията на светите апостоли. Св. ап. Петър се обръща към вярващите в Христа с думите „И тъй подчинявайте се на всяко човешко началство, заради Господа: било на цар като на върховна власт, било на управници, като на прашани от него ..., защото такава е волята Божия“ (1 Пет.,13:15), а св. ап. Павел в редица свои послания обосновава идеята за божествената природа на държавната власт и за това, че християните не само трябва да ѝ се подчиняват, но и да я почитат и да се молят за нея. Според него „Всяка душа да се подчинява на върховните власти, защото няма власт, която да не е от Бога; и каквито власти има, те са от Бога наредени. Затова, който се противи на властта, противи се на Божията наредба..., защото началникът е Божий служител..., затова трябва да се подчиняваме, и то не само поради страх от неговия гняв, но и по съвест“ (Рим.,13:1-5). И поради това е нужно „преди всичко да се правят просби, молитви, благодарения за всички човеци, за царе и за всички, които са на власт, за да прекарваме тих и мирен живот в пълно благочестие и чистота“ (1 Тим., 2:1-2).

„За Божия град“ е сложно и многообхватно произведение, в което Августин разработва различни аспекти на християнското учение, като формулира и редица свои идеи, сред които централна е концепцията му за двата града – земния и Божия. В нея, като се основава главно (но не единствено) на Свещеното Писание и учението за идеалния свят на Платон, той разгръща няколко основни тематични комплекса:

Първият може да се определи като философско-онтологичен и е свързан с обосноваването на тезата за съществуването на идеален Небесен град, „за който свидетелства Писанието“, който, подобно на Платоновата „Идеална държава“, е вечен, неизменен и съвършен, и в който „победата е Истина, достойнството – святост, мирът – щастие, а животът – вечност“ (Б. Гр., XI, 1; II, 29). Този „Небесен град“ е изграден от съвършеното общество на светците и ангелите, в което царят най-пълното единство и блаженството на вечния мир (Пак там , XIX, 10). Негова противоположност е реалният земен град – градът на Падналия ангел – Сатаната, който е преходен, несъвършен и обречен на израждане и гибел. Той е „Втори Вавилон“, в него властва „смесването“, безредието и лъжата. Тези два града се основават на коренно противоположни ценности – земният град е „създаден от любов към самия себе си, достигаща до презрение към Бога“, Божият – „от любов към Бога,

достигаща до презрение към себе си“, поради което в „първия господства похотта на властта, във втория – взаимната любов“ (Пак там, XIV, 28).

На същите принципи се основава и съществуването на реалната земна държава, разглеждането на която съставлява втория проблемна кръг в „за Божия град“, и която като правило Августин отъждествява с Римската империя, и към която като цяло има подчертано негативно отношение. Заедно с това обаче, в „За Божия град“ той разработва и позитивно учение за държавата, основните моменти в което са изложени, както следва.

Изходен пункт е изясняването на въпроса за причините на съществуването на държавата. Според Августин подобно на цялостното социално устройство и държавата като негов най-важен елемент е Божие творение и израз на предопределеното от Божията мъдрост устройство на природния и социалния свят. Освен това държавата произтича и от „естеството“ на човека – от това, че Бог още със сътворяването на човека е предопределил той да съществува в съобщност с други хора, при което „естествения порядък“ изисква „едни да са подчинени на други“ и да има „сила“, която да следи за спазването на този порядък и за установяването на ред в обществото, който „е такова разположение на равните и неравни неща, което дава на всяко нещо подобаващото му място“ (Б. Гр., XIX, 15, 13). Тази сила е именно държавата, при което, според Августин, тя не трябва да се разглежда като „дело на народа“, разбран като съвкупност от хора, „обединени от закона и общата полза“, както е смятал Цицерон, а като обединение на хора „свързани от съгласието и общото притежание на нещата, които те обичат“, като водеща е любовта към Бога, която любов единствена може да доведе до истински съюз и общност между хората. (Пак там, XIX, 21, 24)

Единственият възможен спасителен път за съществуването на реалната държава според Августин е утвърждаването на ценностите на християнската религия и изграждането на държавата като християнска държава. „Ако земните владетели и всички техни поданици – изтъква той, - ако всички князе и земни съдии, ако мъже и жени, млади и стари, надзиратели и войници, хора на всякаква възраст и от двата пола, ако всички те, към които звучат думите на Йоан Кръстител, заедно слушаха и следваха посланията на християнската религия за достоен и добродетелен живот, тогава човешката държава щеше да украсява с хармонията си земния свят и щеше да постигне във вечния живот апогея на своята слава.“ (Пак там, II, 21) Само като върви по този път държавата може да стане един нов „земен Йерусалим“ (Пак там, XVII, 3), а нейният император, като следва пътя на „новия и вечния“ Цар – Христос (Пак

там, XVII, 4) – няма да бъде подвластен на стремежите и ценностите, управлявали царете, „поклонниците на демони“ и ще постигне истинско щастие и успех в изграждането и управлението на държавата.

Тази позиция на Учителя на църквата определено предполага и води към идеята за разделяне на земните общности и власти – светски и сакрални – и за първенство на Христовата църква над християнската държава, на църковната (духовната) власт над светската, за това, че върховната цел и на държавата, и на владетеля е да служат на Исус Христос и на Неговата църква, в която единствено се намира пътят за тяхното спасение (Рим., 1:17), (Б. Гр. IV, 21), и от която е единствено възможно те да получат върховната санкция за съществуване и властване и че вярното служене на Бога и осигуряването на победния ход на неговата църква е първото и най-главното задължение на християнските владетели. Необходимо е да се посочи специално обаче, че тази идея намира реализация само в Западна Европа след унищожаването на Западната Римска империя и макар че се налага чрез продължилото столетия противоборство между папската и светската власт, определя историята на католическия свят през цялото Средновековие, а и редица столетие след него.

Тази, макар и най-общо очертана, концепция на Августин става основа за формулирането на концепцията за „папо-цезаризма“, според която Римският папа е „викарий на Исуса Христа, приемник на св. Петър, висш глава на Вселенската Църква“, в него трябва да бъде съсредоточена както върховната духовна, така и върховната светска власт; християнските владетели трябва да се подчинят на властта на църквата и да търсят и получават легитимация на своята власт от папата или от неговите наместници. С особена значимост за нейното утвърждаване се открояват дейността на Григорий I Велики (590-604 г.), който въвежда догмата за „божествената благодат“, достъпна единствено на служителите на църквата и преди всичко на папата, на Григорий VII (1073-1085 г.), който в съчинението си „Папски диктати“ обосновава тезата за първенството на папската власт над светската, включително правото на папата да издига и сваля светските владетели; разпространяването по времето на папа Стефан II (средата на VIII век) на легендата за „Константиновия дар“, според която лично император Константин Велики е предал на римския епископ властта над църквата и над целия християнски свят, и особено развитата още от папа Геласий I (492-496 г.), но добила историческа значимост в епохата на най-голямото могъщество на папството теория за „двата меча“, която е изложена в явен вид в знаменитата була на папа Бонифаций VIII Unam sanctam (1302 г.).

„Христос – се казва в булата – е определил два меча: един духовен, принадлежащ на църквата, друг светски, принадлежащ на владетелите; но владетелите са длъжни да използват своя меч като се ръководят от волята на папата; признаването на независима светска власт заедно с духовната е манихейска ерес, тъй като всяко човешко същество е подчинено на първосвещеника“ (Цит. по: Салмин 2005: 153). Въпреки че не намира цялостно практическо приложение в реалния политически живот на Западна Европа, концепцията за папо-цезаризма (и лежащото в нейните основи политическо учение на Августин за „двата града“) определя неговото развитие и при Карл Велики, и по време на Свещената Римска империя на германската нация от Отон II до Фридрих II, и при съществуването на теократичната папска държава, и през Ренесанса и Реформацията, а съответно модифицирана и модернизирана продължава да оказва въздействие върху развитието на политическата мисъл и практика и до наши дни.

Независимо от спецификите в Източното и Западното християнство, съпътстващите ги съответно политически модели на цезаропапизма и папоцезаризма, обуславят, макар и по различен начин и с различана историческо-времева продължителност, утвърждаването на „поданически“ модел в тях, главното, в който е, от една страна – пълното личностно подчинение на индивида на „личността“ на властимащия (а не основаното на правото подчинение на закона и институциите, както е при античното гражданство) – от местния феодал, болярин или „началник“ до „наместника“ на Христос на Земята – императора или папата, и от друга – „доктриналното“ отхвърляне на проявата на „активност“ в „този свят“ и есхотологично очакване на Второто пришествие и „спасение“ в живота в „Небесния град“ на праведните.

В Западна Европа обаче, „поданическият“ модел се запазва значително по-кратко, като още в рамките на Средните векове – по време на късното средновековие започва неговото преодоляване. Това става в западноевропейския град.

Градовете в Западна Европа започват да възникват в периода IX-X главно чрез „възраждане“ на съществували вече римски градове като основната причина, както посочва Макс Вебер (Вебер: Город, gtmarket.ru › Гуманитарная библиотека), е икономическа, което променя съществено значението и функциите на града – от преди всичко политико-административен център в икономически – първоначално търговски, а по-късно и производствен [12]. Макар че запазва свързаността си с господстващата феодална система градът започва постепенно да се отделя от нея – в началото икономически, а по-късно – културно и

политически, като след XII век – все по- забележимо и интензивно и да ѝ се противопоставя. Основната предпоставка за този процес е „независимостта“ на жителите на града – те са „свободни“ „предприемачи“ (Вебер: Город...), които макар и трудно започват да налагат нов „поведенчески“ модел – не на пасивното очакване на спасението в „отвъдния“ свят, а разчитането на собствените сили, на вярата, че човек е в състояние в „този“ свят да изгради достоен за себе си и за своите съграждани свободен живот. Най-важните аспекти на този процес могат да се обединят в следните няколко: преди всичко – чрез утвърждаването на цеховата организация средновековният град се превръща в една строго систематизирана и йерархизирана „свкупна работилница“, осигуряваща икономическото и финансовото съществуване на своите жители; възникващата на тази основа възможност за „пренасяне“ на образованието (обучението и възпитанието) от манастирите в градовете и изземване на образователните функции на църквата от светски организации – училища и университети; утвърждаване на нови „стопански“ и „политически“ институти – професионални гилдии, градски съвети, самостоятелна войска и органи за спазване на реда и сигурността и за правораздаване, както и на градска администрация (Weber 1998: 44-45).

На тази основа средновековният човек постепенно започва да се превръща от „поданик“ в „гражданин“ – придобива възможността, задължението и навика да участва свободно и активно в цялостния живот на градската общност – в самоуправлението на града – участие в изборите на градската управа и правораздавателните органи, във вземането на решения – чрез участието в цеховете или в градските съвети, в отбратата и опазването на социалния ред – чрез задължението, но и „привилегията“ (Weber 1998: 46) да се „самовъоръжава“ и да влиза в състава на войската и да защитава независимостта на града, собствеността и свободата на своето семейство и на съгражданите си, в образованието – като създава, финансира и определя съдържанието на обучението и възпитанието на подрастващото поколение, като общият резултат е изграждането на своеобразно „достоинство“ и „чест“ да бъдеш гражданин като независима и „равностойна“ на феодалните „господари“ свободна цялостна личност, подчиняваща се не на „монарха“, а на създадените и защитаваните от нея закони и институции. Така, макар и бавно и противоречиво, се създават предпоставките и се осъществява преходът към гражданството на Ренесанса и Модерността.

2.3. Модерното гражданство

Философските и идейните основания на формирането на новото разбиране за гражданството се намират в утвърждаващата се през XV-XVII векове социално-хуманистична парадигма. Социално-хуманистичната парадигма в „пространствен” план възниква в една ограничена област на Европа – първоначално в „ренесансова” Италия и „протестантския” Северо-Запад, по-късно обхваща цяла Западна Европа, за да достигне до пълно доминиране в световен мащаб в епохата на глобализиращото се общество на XX-то столетие. При установяването на новата парадигма се осъществява всеобхватен преход в развитието на европейското общество и утвърждаващ нови социална организация, начин на съществуване, социална практика, стил на мислене и световъзприятие на действителността.

Основните трансформации, свързани с формирането на нов модел гражданство, могат да се сведат до следните по-важни:

Първо, макар и противоречиво, но радикално отхвърляне на основните тези на предходния етап в социално-политическото и духовното развитие на обществото. Въпреки че това отхвърляне първоначално започва като „Възраждане” на и като възвръщане към античните ценности и отхвърляне на „тъмното” Средновековие, и „възраждането”, и „отхвърлянето” се осъществяват през призмата на общ мислителен модел и имат общ резултат – „свалянето” на центъра на природното и човешкото съществуване „от небето на земята”. Формулира се и се утвърждава тезата, че социалното устройство и историята са резултат не на „космическа” или „божествена” предопределеност, а на вътрешно присъщи на човешкото общество характеристики и механизми на съществуване и развитие.

Второ, на тази основа, въпреки че не се отрича „правото” на съществуване на християнската религия, се налага позицията за „секуларизация” на европейското общество, позиция, обосноваваща теорията и практиката за разграничаване на „истините” на вярата от „истините” на разума, на „свещено” от „светско” („сакрално” от „профанно”) и за необходимостта от съществуването на „два” свята – „религиозно-духовния” и „светско-реалния”, църковния и социално-политическия светове. Първият е светът на личностния духовен избор на човека, вторият – на неговата общностна принадлежност и обвързаност.

Трети, същностен момент е поставянето на човека в „центъра на мирозданието”, издигането на идеята за „хуманната” („човековната”, „очовечената”) природа на съществуващото. Човекът вече не е просто „образ и подобие”, той е и център, и връх на света, той, чрез своя разум и действие, присъства в и одухотворява битието, твори това битие.

В най-общ план могат да се посочат три главни „средства”, три „фактора”, на основата на които става възможно превръщането на човека в творец на съществуващото.

В началото трябва да се постави формираната от Ренесанса и Реформацията, макар и на основата на различни предпоставки и идеи, „активистка” позиция за мястото на човека в „този” свят. На преден план в учението за човека се извежда идеята за „свободната воля”, за това, че в сътворения от Бога свят човекът е не просто „брънка” в последователността на осъществяване на Божието предопределение, а е създаден „свободен” да избира, т.е. да решава сам кое е добро или зло, какво и как да извърши, да определя съдържанието и посоката на своето съществуване. „Така Бог”, изтъква в своята „Реч за човешкото досойнство” Джовани Пико делла Мирандола, след като сътворил човека и го поставил в центъра на света, казал: „На теб, о Адаме, не даваме нито твое място, ни определен облик, ни специални задължения, та и мястото, и ликът, и задълженията да бъдат по собственото ти желание, съгласно твоята воля и твое решение. Обликът на другите творения е определен в рамките на създадения от Нас закон. Ти пък, нестесненият от никакви предели, ще определяш своя облик по своето решение..., та така самият ти, свободен и славен майстор, да формираш себе си по облика, който ти ще предпочетеш!” (Пико делла Мирандола: 506-507)

Като следващ, но определящ фактор, може да се изведе научното познание. Идеята за неговата роля в обществото се ражда още по време на Италианския Ренесанс, но става господстваща през Новото време, когато идеала за „научност” завладява всички, не само духовни, но и практически аспекти на обществения живот. Науката от доставящо „интелектуална наслада” занимание, постепенно се превръща в целенасочена високоспециализирана социална дейност, имаща за цел не само да разкрие „истината” за природния и социалния свят, а, и това е особено важно, да създаде на тази основа знания и средства – техника и технологии, за тяхното „научно” обосновано целенасочено изменение и сътворяването на нов, „съзнателно” изграден свят. Научното знание става средсво и символ на могъществото на човека, то дава смелост и самочувствие, служи като „пътеводна звезда” при овладяването и сътворяването на действителността: „Природата и нейните закони в мрака се таяха. Рече Бог: „Да бъде Нютон”, и светлини света обляха” (Ръсел 1996: 74).

Последният фактор е формираната през епохата на Просвещението идея за „разпространение” сред всички социални слоеве чрез специално изградена система за обучение и възпитание на

достиганията на научното познание и „високата” култура и постигане по този начин на „всеобща” образованост, на всеобща „просветеност” на обществото като цяло (обхващаща не само „интелектуалния елит”, а и „монарсите”, и „простолюдието”). Така човешкият разум надраства, по думите на Имануел Кант, „самопричиненото си непълнолетие“ (Кант 1984) и постигайки своята „зрялост”, достига до върха на възможности си, защото вече не само „твори” света, но и „нови човеци”, способни по „свой образ и подобие” да създават нов разум и нова действителност.

Четвърто, като изхожда от коренната промяна на схващането на мястото, целите и възможностите на човека в света, социално-хуманистичната парадигма обосновава тезата, че социално-политическото устройство на обществото е израз и резултат на разумната свободна воля на човека, че човекът може и трябва да изгради политическа система, осигуряваща свободата и равенството на хората, защитаваща толерантността, справедливостта и сигурността на всеки отделен член на обществото и на обществото като цяло. Така политиката и нейната най-важна проява – държавата, както и всичко останало в действителността, става подвластно на човешките решения, и от това в каква степен човек е изградил „научна” картина на политическото, разкрил обективните „закони” на неговото съществуване и усвоил тайните на „изкуството” на политическото управление на обществените процеси, зависи верността и успешността на тези решения. Но, като се имат предвид неограничените възможности на човешкия разум, и в политиката човек може и трябва да се прояви като пълновластен господар, като „Земен Бог”, създаващ и управляващ настоящето и бъдещето на „най-доброто”, на „съвършенното” политическо и социално обществено устройство. По този начин се създават условията за тържеството на човека като суверенен субект, като „демиург” на своята собствена, индивидуална и общностна, съдба, а и на съдбата на цялата – нежива и жива, земна и космическа – действителност.

Тази парадигмално-философска основа води към изграждането на нов модел на гражданство, отличаващ се с две фундаментлни характеристики.

Първата е свързана с утвърждаването на нацията като социално-политически субстрат и „общностен субект” на модерната държава. Принадлежността към дадена нация е онтологична даденост за всеки индивид, предопределяща жизнения му път и мястото и ролята му в протичащите обществени процеси. Тази принадлежност – а) се проявява във формирането на специфично национално самосъзнание, утвърждаващо „уникалността” на собствената нация и държава; – б)

изисква пълно единство на членовете на нацията; – в) води към противопоставяне на другите нации и изключване на техните представители от възможността да бъдат равноправни членове на собствената нация и държава. Така в своя „чист“, „идеален“ вариант, гражданството в модерната „държава-нация“ се схваща и реализира като противоречиво единство на стремеж за налагане на пълна „интеграция“ на „своите“ във функционирането на държавата и възможно най-цялостна „изолация“ на „чуждите“, при което „граждани“ са само „своите“, а „чуждите“ – не!

На тази основа се създава специфична правна „рамка“, определяща гаранциите и границите на реализацията на гражданството в обществения живот. Тук същностноопределящи са две фундаментални взаимосвързани (алтернативни) правно-политически идеи: от една страна, тезата за неотменимите права на човека и равенството пред закона на гражданите на националната държава; и от друга – постановката за необходимостта от създаването на йерархизирана законова система, включваща „писани“ всеобщ закон (конституция) и следващи след него/нея специфични секторни „кодекси“ в националната държава, определящи политическата система и публичния и частния статус на груповите субекти и на индивидите в държава.

Като се изхожда от тези идеи и чрез тяхната по-пълна или частична реализация в практическия живот на обществото, в рамките на около две столетия в Западна Европа, а по-късно и в Съединените щати, се утвърждава системата на либералните демокрации, предполагаща единството на конституционно-правовата регламентация на властовите отношения в държавата (върховенство на закона, независимост и взаимно сдържане на властите, децентрализация и разгръщане на местното самоуправление и др.) и създаването на условия за демократично участие в политическите процеси в държавата (разглеждането на народа (нацията) като върховен суверен, утвърждаването на принципите на „представителното“ участие в законодателната власт, възникването на политическите партии и „гражданското“ общество и др.) и водеща към пълното преодоляване на института на „поданичеството“ и сататута на „паданика“ и формирането съответно на института на „модерното“ „гражданство“ и статута на „мдерния“ „гражданин“. По този начин гражданството институализира мястото и ролята на индивидите в националната държава, като ги разделя на „граждани“ и „неграждани“, при което гражданите, както посочва Ю. Хабермас (Хабермас 1995: 212) са онази част от живеещите в държавата, „участващи в осъществяването на политическото господство“, т.е.

гражданинът в националната държава е онзи неин член, за когото е създадена съответната правна рамка, даваща му възможността да бъде включен в политическия живот, да участва пряко или косвено (чрез свои представители) във взимането на политическите решения и в тяхната реализация в живота на обществото.

Другата основна характеристика на модерното гражданство се проявява в извеждането на преден план „свободността“ и „активността“ на гражданина, способността му да създава „сам“ обществените структури, институции и механизми, които дават възможност да се реализира като „субект“ на своето битие в историята. Изходен пункт за това е формулирането на нови политически идеологии, съдържащи както „визионерски“ модели за бъдещо „най-добро“ политическо устройство, така и програми за конкретни политически действия за осъществяването на тези модели в реалния живот на обществото. Въпреки привидното „многообразие“ може да се приеме, че се оформят две „базови“ идеологически концепции – либерализма и социализма. Теорията и практиката на либерализма обосновават и реализират концепцията за изграждането на политическа система, гарантираща индивидуалната свобода на гражданина на държавата – политическите възгледи на Джон Лок, Томас Джеферсън и „учредяването“ на държавата „Съединени американски щати“, а на социализма (в по-широк план и с редица специфики – комунитаризма), издигат идеята за равенството и приоритета на „общото благо“ – политическите учения на Карл Маркс, Владимир Ленин и „исторически“ предопределената и неизбежна „победа“ на социалистическата революция в Съветска Русия.

Този втори, „активистки“ аспект на модерното гражданство извежда на преден план социално-политическата ангажираност и мотивираността („вътрешно-“ или „външно-“ детерминирана) за включване в живота на обществото, за участие във формулирането и реализирането на политическите програми за развитие на нацията и държавата. Гражданствеността се проявява в утвърждаването на разбирането, че истинският гражданин трябва да изгради (чрез получаваното главно в семейството и училището възпитание, но и чрез самовъзпитание) в себе си добродетели, които да са основани на изискванията на господстващите национални морални традиции и норми и на утвърдените конституционни и законови разпоредби, които да формират доверие и лоялност към съществуващата политическа система и гордост от принадлежността към собствената нация, и които го мотивират за активно участие в политическите процеси и изграждането и функционирането на държавата и на нейните институции на местно,

регионално и общодържавно ниво, включително, както специално изтъква Хегел във „Философия на правото“ (Хегел 2001: 322-325, 412-415), за изпълнение на „висшия“ морален и патриотичен („алтруистичен“) дълг – включването във войската и участие във военни действия за „защита“ на нацията и държавата. Основни форми и механизми за реализиране на активистката позиция на гражданствеността на гражданина са възникналото през „зрялата“ модерност гражданско общество, „включването“ в масови политически действия – митинги, демонстрации, протести, членството в политически партии и НПО, съзнателното участие в изборите за местни и национални органи на политическата власт и представителство, защитата, включително чрез изяви в медиите, на обществените интереси и „общото благо“ на гражданите и нацията като цяло.

2.4. Постмодерното гражданство

Очертаните същност и прояви на „модерното“ гражданство се изграждат и развиват в продължение на около две-три столетия в редица страни на Западна Европа и в Съединените американски щати като към края на ХХ век започва постепенно да се осъществява преход от „модерност“ към „постмодерност“ и да се изгражда концепцията за гражданина и гражданството на постмодерната епоха. Нейна философско-политическа основа са идеите, заложили във формиращата се космологично-хуманистична парадигма. Процесът на изграждането на тази парадигма започва през първата половина на ХХ век, в началото на ХХІ век без да е изградена напълно, вече са очертани основните идеи и е формулирано концептуалното ѝ ядро и вероятно ще обхване продължителен исторически период, тъй като той ще се осъществи първо, чрез противоборство и преодоляване на модела, който определя съществуващите политическото мислене и практика, и второ, чрез постепенното натрупване, възприемане и утвърждаване на новите възгледи за същността, целите и механизмите на реализация на политиката в съвременния етап от развитието на обществото.

Основните аспекти на новата парадигма, разгледани през призмата на действието им като основа на „постмодерното“ гражданство могат да се сведат до следните:

Първо, космологично-хуманистичната политическа парадигма е израз и резултат от осъществяването на цялостен поврат в развитието на човечеството започнал на границата между ХІХ и ХХ век и неговото интелектуално обхващане в общественото съзнание. Главната характеристика на този поврат е осъзнаването на факта, че в своето

развитие човечеството е достигнало предел в стремежа си да „се наложи над природата“, че то вече в своите възможности е „равностойно“ на Бога: и като „творец“ и като „разрушител“. Като творец – съвременната наука и техника не само създават „втора“ природа, но и нов „живот“, като дори могат да му „вдъхнат“ и нов „разум“. Като разрушител, постигайки това „господство“, човек, както показва историята на ХХ век, го използва не само за „постигане на благото“, но преди всичко за унищожение на „сътвореното“ от Бога и от него самия – от самоизтребването (във войни или чрез различни изкуствено предизвикани пандемии) на хората, през застрашаване на екологичното равновесие и биосферета на Земята, до възможността, като се използват постиженията на субатомната физика например, да се унищожи въобще съществуващото. Именно това е и главната причина, която налага необходимостта от „смяна на парадигмата“ и намирането на нови пътища за развитие на човечеството.

Второ, парадигмата осъществява „революция“ в основополагащите принципи на възприемане и обяснение на заобикалящия човека свят и на мястото му в този свят, като формулира качествено различна в своя най-дълбок смисъл цел на човечеството: целта да се преодолее стремежът за неограничено властване на човека над заобикалящия го свят, да се формира нов подход, който да потърси и намери пътища за установяване на „равноправно“ и „хармонично“ взаимодействие между обществото и природата. „Новият тип мислене“ пише в този дух Е. Фром, трябва да се основава на и да изразява „една нова хуманистична философия – философията на любовта към живота и на нейните проявления в човешките отношения, в икономиката и политиката“, в отношението към природната и социалната действителност като цяло. Формирането на тази „нова философия“ би било възможно чрез „синтеза на духовния стремеж на късното средновековие и на достиженията на постренесансовата рационалистична мисъл и на модерната наука“ – този синтез би трябвало да преведе човека от „Земния Град на Прогреса“ в бъдещия хармоничен и хуманистичен „Град на Битието“ (Фром 2005: 187-189; Фромм 1990: 290-310).

Новата парадигма се формулира в редица философски, теологични, културологични, естествено-научни, икономически, социологични и политологични концепции. Сред авторите, които създават „сградата“ на тази парадигма се открояват имената на В. Вернадски и П. Тейяр дьо Шарден, както и в по-голяма или по-малка степен на Е. Фром, Д. Бел, А. Тофлър и представителите на т.нар.

„Римски клуб“ – А. Печеи и Е. Пестел. Общото, което обединява тези концепции, е акцентирането върху необходимостта от формулирането на нов начин на мислене, на нов подход при обяснението и управлението на функционирането на съвременното общество и върху това, че основа за прогреса и бъдещето на съвременния свят е хуманистично-екологичното развитие и приложение на науката в цялостното съществуване и дейността на човечеството.

Утвърждаването на новата парадигма се осъществява в условията на коренна промяна в съществуването на обществото и на реализирането на политическите процеси в него, водещи към „разширяване“ на „политическото“ (освен в държавата – в „глобалното“ общество/държава, в НПО и др.п. и във „виртуалното“ общество) и към неговото „синоптизиране“ – то прониква, чрез т.н. „глобални“ (демографски, екологични, продоволствени, религиозни и т.н.) проблеми и виртуализацията на обществената действителност във всички сфери и превръща социалното в политическо.

Определящи в тази промяна са два взаимосвързани процеса: глобализацията и виртуализацията на съвременния свят.

Глобализацията е сложен, всеобхватен и противоречив процес, започнал в икономиката, но обхванал по-късно всички сфери на живота на обществото. Тя се проявява преди всичко в „появата от 80-те години на миналия век на единен световен пазар, доминиран от мултинационални компании, водещ до намаляващ капацитет на националните държави да контролират своите икономики“ (Collins English Dictionary 2003: 692), като в политически план води към два същностни резултата: „ефективно заличаване на националните граници“ и „лесна или неконтролирана миграция“ (Daly 2001: 17).

Глобализацията е неолиберален проект, чиято основна идея и цел е ограничаването и дори премахването на всяка намеса на държавата, която се осъществява във от „защитата на собствеността, договорите и националната сигурност“ (Dowd 2000: 166). В условията на глобализация, според един от най-видните представители на неолибералната идея – У. Бек, нацията и свързаната с нея национална държава губят своята роля в съвременния свят. „Националистическата перспектива – която приравнява обществото с националната държава – ни заслепява относно същността на света, в който живеем – пише той... – Общият терминологически знаменател на нашия гъсто населен свят е „космополитизация“, което означава размиване на отчетливите граници, разделящи пазари, цивилизации, култури и не на последно място – жизнените светове на различните народи.“ Глобализационният процес

променя условията, при които се оформя социалната идентичност – тя не се изразява в алтернативата „ние“ и „те“, а в утвърждаването на нов „космополитичен“ модел на конструиране на самосъзнанието на съвременния човек (Бек 2007: 3).

Макар и в негативно-скептичен план подобно разбиране защитава и друг известен поддръжник на глобализационния неолиберален проект - З. Бауман. Както У. Бек, така и той твърди, че държавата отчетливо губи възможност да управлява протичането на съвременните събития и процеси, като все повече се превръща в „нарастващо обезсилена институция“. Поради това се създава персептивата за възникване на ситуация, при която „светът ще е обладан от безпорядък“. „Представата за глобален безпорядък – изтъква Бауман – отразява по-скоро новото съзнание... за съществено стихийната и случайна природа на нещата, които по-рано са изглеждали прецизно контролирани или поне по принцип контролируеми.“(Бауман 1999: 81).

Главните резултати от реализацията на неолибералисткия глобализационен модел като универсален модел за развитие на световната икономика, акцентиращ върху неограничените икономически растеж и потребление, са, първо, задълбочаването на разликата между богатите и бедните страни, като богатите станаха многократно по-богати, а бедните по-бедни. Ако през 70-те години на ХХ век съотношението между 20-те най-богати и 20-те най-бедни страни е 1:13, то в края на века това съотношение вече е 1:74, а в средата на първото десетилетие на ХХІ век само 15% от населението на земята, живеещо в богатите страни, разполага с 85% от световното богатство. Другият, не по-малко значим аспект на този процес е възникването на „трансмутационна“ ситуация в развитието на човешкото общество, в условията на която то, а и цялата биосфера, са заплашени от унищожение (Състоянието на планетата – 2001: 25-28).

Тези тенденции, както и обективният научен анализ, дават основание на редица изследователи и политици да достигнат да тезата, че въпреки че в съвременния глобален свят ролята на националната държава се променя значително, тя не само не намалява, а напротив нараства, тъй като само държавата може да съдейства за разгръщане на научни изследвания и внедряване на високотехнологични производства, да осигури „производството“ на необходимите за това кадри, да създаде условия за преодоляване на демографските диспропорции, на социалното разслоение и за гарантиране на социалния и етническият мир в обществото. В съвременните условия, особено за страните от цивилизационната „периферия“, изключително значима е

структуроизграждащата и структуроподдържащата обществото роля на държавата. Това вече се признава даже от един от най-твърдите пропагандатори и защитници на тезата за „по-малко“ държава – Ф. Фукуяма, според когото една от главните заплахи на ХХІ век са „провалилите се“ държави, принудени по един или друг начин и неуспели в опитите си да приложат неолибералния модел, наложен им от западния политически и икономически център (Фукуяма 2004: 127-159). Именно съвременната национална държава, като мобилизира, на основата на обединяването на национално-специфичното и традиционното и съвременно-универсалното, силите на цялата нация, може да осъществи както адекватни на нейната природа прогресивно развитие и вписване в съвременния цивилизационен процес, така и да се противопостави на агресивното налагане на неолибералния глобалистичен модел като единствено възможен модел в глобалната епоха.

Две от най-влиятелните и намерили най-сериозна политическа подкрепа концепции, развиващи и изразяващи същността на космологично-хуманистичната парадигма в края на ХХ и началото на ХХІ век и противопоставящи се на неолибералния глобалистичен модел, са концепцията за „устойчивото развитие“ (Е. Пестел, Гру Х. Брунтланд) и тази на „съвременното евразийство“ (А. Дугин). Въпреки съществуващите, в някои отношения съществени, теоретични и политически различия между тях, главното в позициите им ги обединява и се изразява в схващането, че господстващият универсален модел за развитие на световната икономика в епохата на глобализацията, акцентиращ върху неограничените икономически растеж и потребление, обуславя възникването на „трансмутационна“ ситуация в развитието на човешкото общество, в условията на която то, а и цялата биосфера, са заплашени от унищожение. Ето защо те предлагат „качествено нов цивилизационен модел“, който за разлика от налагащия монетаризма, фундаменталния маркетизъм и абдикирането на националната държава неолиберализъм се основава на инвестиционната активност при развитието на реалната икономика, социалната ангажираност, разумната регулативна намеса на държавата, включително по проблемите на екологията и зачитането на националните традиции в политиката и културата, при което основната цел е „опазване на здравето на човека и осигуряване на пълноценен живот в хармония с природата“ (Ганчев 2002: 181-187; Манов 2014: 116-136).

Вторият главен аспект на глобализацията се проявява във възможността съвременният човек да може почти неограничено да се

придвижва в глобалния свят. Човекът на глобалния свят е „гражданин на света“, „homo mobilis“, притежаващ „мобилност, и социална, и географска“. Самото желание за преместване в социалното пространство е основното гориво на тази система. При това тенденцията е „отделният атом да не се променя от движението: той постепенно получава правото да запазва характеристиките си“. Кулминация на този процес, по думите на И. Дичев, е Всеобщата декларация за правата на човека на ООН от 1948 г. (ООН 1948), която „гарантира на въпросния атом един минимум идентичност, където и да се озове, прави го да съществува отвъд мястото“ (Дичев 2009: 10).

Не само в личностен, а и в демографски план съвременният свят и конкретно Европа вървят към създаване на нов, но във всички случаи неизбежен – управляван или хаотично-унищожителен, при стихийното нахлуване главно на африкански, но и на азиатски мигранти при очертаващия се демографски взрив там и застаряването и обезлюдяването на „севера“ – етносно-расов модел на съществуване и развитие.

Както показват последните данни за населението на Европа, Азия и Африка, може да се очертае следната демографска „картина“:

Европа – в 2015 г. населението е 738 мил.; в 2030 г. се очаква да бъде 734 мил.; а в 2050 г. – 707 мил. , при което това население се очаква благодарение на мигрантите, които ще приеме континентът;

Африка – съответно: 1 186 мил.; 1 679 мил.; 2 478 мил.;

Азия: 4 393 мил.; 4 923 мил.; 5 267 мил. население.

Освен това:

а) - в Европа се намират 9 от 10-те страни с най-бързо намаляващо население;

- в Африка – всичките 10 страни, за които се очаква да увеличат населението си пет и повече пъти в разглеждания период;

б/ раждаемост – Европа: под 1, 4 деца на една жена, като тенденцията е за леко намаляване

- Африка – близо 6 деца, като също се очаква намаление, но до 5-5,5 деца на 1 жена;

в/ застаряване – Европа: 2015 г. – над 60 год. – 24 %; 2050 г. – 34 %; средна възраст - 42 и около 50 години

- Африка: съответно – 5% и 9%; средна възраст – под 28 и 30-32 години

Подобна е ситуацията, макар и разликите да не са така драстични, и в съотношението на демографските процеси между Европа и Азия;

г/ и това е особено важно – миграционните движения:

2000-2015 г. : средногодишният поток към Европа и Северна Америка – 2,8 млн. емигранти;

2015-2050 г. – очаква се населението на Европа да намалее с около 31-32 мил., като „естественото“ намаление би трябвало да е близо 63 мил., а количеството на „стандартните“ мигранти да е 30-32 млн..

Стандартни мигранти в смисъл на обичайни мигранти, които не са резултат на „предизвикана“ по един или друг „принудителна“ миграция. Трябва да се посочи, че този вид миграция, ако за САЩ и Канада до голяма степен решава демографските диспропорции, то по отношение на Европа не може да реши породените от тези диспропорции проблеми и „перспективата“ поради това да загуби лидерското си място като икономически, социално-политически и културен център на света (World Population Prospects 2015; Димитров 2015: 5-14).

ЕС провежда последователна политика за системно привличане на мигранти в съюза. Тази политика намира израз в специални многогодишни „програми“ от Тампере (1999), Хага (2004), Стокхолм (2009) – определена многозначително: „Отворена и сигурна Европа в услуга и за защита на гражданите“, както и приетата в 2014 „Отворена и сигурна Европа: превръщане визията в реалност“. През април-май 2015 поради настъпилите миграционни събития, ЕК и ЕП разработват и приемат одобрена и от ЕС нова „Европейска програма в областта на миграцията“. Показателно е, че всички „програми“ покрай другите цели посочват като основна своя цел „намирането и осигуряването на канали за „законна“ миграция“, необходима за осигуряване на минимум 60 мил. мигранти към 2050 г. (Справочник за Европейския съюз – 2015: 2015). Както показват данни на Евростат, населението на Европа през 2017 г. се е увеличило с повече от един милион души, което е резултат главно на имиграцията – близо 80%. Повече от една трета (37%) от имигрантите в държавите от ЕС идват от други страни - членки. А чужденците формират 6.2% от населението на ЕС (mediapool)

Общият резултат от този процес е, че пространството на обитаване се променя и все повече се наблюдават мултикултурни съжителства, което от една страна е „свързано с усилието да надскочиш себе си, да направиш стъпката към чуждото“, да се направи опит да се премине „отвъд непоклатимите граници на историята, географията или културите“, а от друга – „да продължим да се охраняваме от него с различните техники на расизма“ (Дичев 2009: 27). Така на преден план излиза проблемът с другостта, за съществуването с чуждостта.

Във философско-социален и политико-гражданствен план, както посочва Зимел, проблемът с „чуждостта“ се изразява в това, че

„Чужденецът ни е близък, доколкото се усещаме сродни с него поради национална или социална, професионална или общочовешка общност; той ни е далечен, доколкото това общо се простира отвъд него и нас и ни свързва само защото обединява изобщо много хора“ (Зимел 1990: 351). Разрешаването на проблема „свой-чужд“ е от първостепенно значение за съвременното човечество и конкретно за Европа в условията на нарастващите миграционни потоци. То е свързано с преодоляването господстващото „мислене-както-обикновено“, основано на непознаването, дори на „невежеството“ за другия – за този, който „идва“ или за този „при когото отиваш“, което по правило поставя чужденеца в ситуация на „изолация, отчуждение и неуспех“ (Шютц 1999: 9).

Формирането на нов тип мислене и нов тип идентичност са свързани с разрешаването на сложната дилема между съществуващия етноцентризъм, създаващ и поддържащ пренебрежението към и дори отрицанието на чуждите ценности и практики, от една страна, и проявите на национален нихилизъм, на подценяване „своите“ традиции и ценности и преклонение пред „чуждото“ – от друга. „Решението“ води към намирането на баланс между „чуждото“ и „своето“, предполагащ както недопускане на хомогенизация на съвременния свят, така и хиперболизиране на различията и превъзходствата в него. Този свят е свят на полицентризма, на равнопоставеността между „локално“ и „универсално“, между „национално“ и „космополитично“, основаващ се съществуването на съвременен „здрав разум“, който изисква разбирането, „че за повечето от човешките същества светът се превръща в място, на което биха могли да бъдат дефинирани минималните универсални норми“, водещи към отхвърляне и преодоляване на крайните позиции на национализма и шовинизма, и на универсализма и космополитизма (Beck, 2006: 49).

За съвременното гражданство е важно да се стигне до схващането, че полицентризъмът, както подчертава още един от съдателите на евразийската концепция Н.С. Трубецкой, се състои в това да се разбере, че социалният свят е многополярен, „че нито „аз“, нито който и да било друг не е пъпът на земята, че всички народи и култури са равностойни, че няма висши и нисши раси“ и етноси, и че всяка друга позиция е израз на „егоцентризма“ на хората и културите, поради което той трябва да се разглежда като „мозайка“ от множество равностойни центрове – всеки със своя история, ландшафт, етнос и етническа доминанта, религия, национална култура, икономическа и политическа (държавна) система и организация (Трубецкой, Об истинном и ложном национализме; Гумильов 2003: 59-62). Това разбиране представя съвременния свят нито

като еднополярен, нито като биполярен – през призмата на отношението Запад – Изток, а като съвкупност от множество регионални политико-икономически, религиозни и културни центрове, имащи различни цивилизационни и ценностни ориентации. Съответно и процесът на глобализация не трябва да се схваща като възможен в един-единствен вариант, а като глобализация, изразяваща и запазваща спецификата и самобитността на основните цивилизационни ядра в съвременния свят. Тази „регионална“ глобализация би дала възможност не само за постигане на разумен баланс между световните „супер“ сили, но и за развитие на производства, техника, технологии и взаимодействие с природата, отразяващи регионалните особености и способстващи за изграждането на действителна, отговаряща на името си „ноосфера“.

Виртуализацията, както беше посочено, е другата, наред с глобализацията, главна характеристика на света в края ХХ и началото ХХІ век, която превръща обществото в комуникационно. То е общество основано на дигиталните технологии и компютрите при производството, съхранението и разпространението на информацията, както и на използването на интернет, в качеството му на световна мрежа за обмен на информация. За по-малко от двадесет години „мрежата“ се превърна в най-влиятелния „субект“ на съвременността. Броят на Интернет потребителите в началото на 2017 г. е достигнал 3,1 млрд. в световен мащаб, което е два пъти повече в сравнение с 2008 година (News. bg, 25.01.2017).

Особено важно е, че този процес се съпровожда от стремителен технологичен и комуникационен възход, осъществен в дигиталните и комуникационните технологии и в интернет, започвайки от Web 1.0, преминавайки през Web 2.0 и навлизайки в етапа на Web 3.0. Без да се подценява значимостта на постигнатото в етапа Web 1.0, трябва да се подкрепи преобладаващото мнение, макар че съществуват и други възгледи [13], че Web 2.0 извършва истинска революция в киберпространството, защото е свързана с утвърждаването на нов тип уеб базирани услуги и платформи като MySpace (2003 г.), Facebook (2004 г.), YouTube (2005 г.), Twitter (2006 г.), които качествено променят природата и обхвата на мрежата и ролята на човека в нея [14]. Същността на промяната се изразява преди всичко в това, че технологията Web 2.0 води към изграждането на интерактивно комуникационно пространство, в което влизаният в мрежата не само „потребява“, но и създава и разпространява текстова, аудио и видео информация, при това „on line“ – т.е. достъпна в реалното време във всички „точки“ на виртуалното

пространство. Тази тенденция се задълбочава при „семантично” основаната технология Web 3.0, изградена чрез сливането на интернет с мобилните комуникации и главно с мобилните телефони от типа smartphone, което преодолява ограниченията („пространствени” и „сензорни”) на класическия компютър, и като се има предвид „тоталното” обхващане на населението на съвременния свят от мобилните телефонни връзки [15], води към ситуация, в която всеки, по всяко време и от всяко място може да създава, разпространява и потребява информация във вид (текст, звук и образ), съдържание, насоченост и предназначение, каквито сам прецени, че е необходимо да избере и осъществи.

Общият резултат от тези процеси е „разширяването” на обхвата на „правещите” историята членове на обществото. Главната причина за това е „природата” на мрежата - нейната достъпност – техническа и технологична, финансова и езикова [16]. Ето защо интернетпространството е „многосубектно”, в него информацията може да се създава от всеки, който е „влязъл” в мрежата и „многopolусно” – разпространението на информацията не е еднопосочно (от горе надолу, от центъра към „много”), а многопосочно (от много към много, дори от всички към всички). Освен това то е и „анонимно”, субектността може да бъде скрита, и обикновено се скрива, зад някакъв код, парола, виртуален образ, което естествено разширява „готовността” за активно включване в „живота” на мрежата. На тази основа „жителите” на киберпространството нямат „граница” на „свободата” си за изява в него, във формулирането и разпространението на идеи и информация във всички възможни аспекти на съществуването и на реалния, и на виртуалния свят.

Втора, същностно определяща характеристика на комуникационното общество е взаимопронкиването, дори „сливането” на виртуално и реално, реализирането му по този начин, ако се употреби терминологията на Ю. Хабермас, като своеобразен „комуникативен разум” (Хабермас 1999: 211-213). Превръщането на съвременното общество в интерактивно мобилно информационно-комуникационно общество е свързано с дълбоки качествени промени, обхващащи всички страни на неговото функциониране и управление. Може би най-пряката проява на въздействието на виртуалното върху реалното социално пространство е преодоляването на неговата пространствена и времева ограниченост.

Очертаната революция в развитието на дигиталните технологии и интернет водят до това, че, подобно на процесите на глобализация,

границите между държавите във все по-голяма степен се рушат, стават все по-„пропускливи”, тъй като киберпространството обхваща всички, имащи достъп до интернет, жители на планетата. Не по-малко значимо е и това, че в съвременното общество в един и същ момент от „реалното” време всеки може да „присъства” във всяко място, да „знае” какво се случва и да „допълва” с текст, звук и образ „картината” на глобалния свят [17]. Ето защо може да се приеме, че със сливането на виртуално и реално съвременния свят се превръща в „едновремени” и „еднопространствен” [18], действително „глобален”, изграждащ единна „геосоциална вселена” (Георгиева, М., Twitter...), свят.

Взаимопроникването на виртуалното и реалното пространство се проявява освен това и във формирането на нов тип – „виртуално-реален” – активизим в съвременното общество. Неговата главна характеристика е преместването на „центъра” за мобилизиране на гражданите на „реалното” общество за участие в социалните процеси от различните „реално” съществуващи институции и организации – държава, партии, НПО – към виртуалните „социални” мрежи и други „властови” центрове на киберпространството. По този начин се променят качествено субектите и природата на протичане на социалните процеси, както, а това е особено важно, и механизмите на управление на политическия и социалния живот като цяло и във вътрешен, и в междудържавен план.

Като трета, същностноопределяща страна, следваща от очертаните до тук характеристики на информационно-комуникационното общество може да се посочи неговата вътрешна противоречивост, съвместяването както на позитивни, така и на съществени негативни качества, създаващи както надежди за прогрес, така и рискове и заплахи за бъдещето на обществото. „Рисковността” на все по-утвърждаващия се „виртуално-реален” свят се проявява във всички негови аспекти. В технико-технологичен аспект най-разпространени са заплахите, свързани с различните видове „зарази” на софтуера на компютрите и компютърните системи, добиващото застрашителни размери разпространение на „спам” съобщенията в мрежата (повече от 1/3 от дневния интернет обмен е „спам”) (News. bg, 22.10.2016), проникването в компютрите, адресите и профилите без знанието на техните собствениците и използването им за добиване на информация и за разпространението на съобщения в световното интернет пространство, което като се има предвид обхвата на „мрежата”, означава че се застрашава сигурността на стотици милиони граждани и институции в света. В личностен и социален план все по-осезателни стават заплахите за нарушаване на правата за лична неприкосновеност, за навлизане в личното, включително интимното

„пространство” на хората, за „кражби” на самоличност и „източване” на банкови сметки, за разпространение на дискредитираща, обикновено неистинна и непроверена информация, застрашаваща авторитета на отделните личности и на различни обществени институции и организации. Особено опасни са заплахите за политическите процеси в обществото. Анонимността във виртуалното пространство е предпоставка за липса на контрол и безотговорст на неговите „жители”; „многосубектността” – за невъзможност да се обхванат „източниците” на информацията, разпространявана в мрежата; скоростта на създаване на „новини” в киберпространството (режимът „on line”) – за невъзможност да се осъществи контрол за тяхната достоверност и за адекватни реакции от политически отговорните субекти; достъпността – за присъствието на най-различни, включително екстремистки и терористични субекти, послания и действия; ниската цена и осъствието на риск за потребителя – за упорство и постоянство в отправяните послания и за „нецензуриране” на тяхното съдържание; либерализмът и активизмът – за неограниченост на исканията за свобода и независимост, включително до създаването на „антисоциални” и „ad hoc” мрежи, възникващи за противопоставяне на действията на легитимните национални и международни политически институции, често на основата на тенденциозни и манипулативни интерпретации и послания, отправяни в мрежата.

Всеобхватните промени в комуникационното общество, взаимопроникването на виртуално и реално в него, преобразяват съвременните политически процеси и поставят по нов начин, но не отхвърлят основната цел на политическото – обществото да е хармонично изграден и управляван в интерес на общото благо на неговите членове организъм, а „виртуално-реалното” пространство – уравновесена „кибернетична екосистема” (Надеждна идентичност/ e-govs, Култура, бр.4, (2622), 04.02.2011).

Главната промяна в политически план, която е резултат на тоталната кибернитизация на съвременното общество, е „пренареждането” на структурата и йерархията на политическата система и механизма на протичане на политическите процеси. Ако в модерното (включително „информационното” общество) политическата йерархия е с ярко изразена доминация на държавната власт и особено на нейните централни институции, в постмодерното, комуникационното общество се осъществява противоречив процес на „плюрализация” или „мрежовизация” на властовите центрове и поява на нови „виртуално-реални”, независими от държавната власт политически субекти, налагащи нови форми на политическо действие и на организация на

политическия живот като цяло. Така се стига да плурализиране на суверенитета, който от единствено принадлежащ на държавната власт (държавен глава, парламент правителство) частично се „предава” на или „присвоява” от тези нововъзникващи субекти („нето”общости, „нето”демос, „нето”крация), което значително ограничава възможностите на държавата безконтролно да властва в публичното пространство и да определя „дневния ред” на обществото. Израз на тази промяна например, е позицията на Джон Перри Барлоу, автор на известната „Декларация за независимостта на киберпространството”, който при нейното огласяване пред участниците във форума в Давос през 1996 г., заявява: „Вие сте излишни. Вече не притежавате върховната власт там, където ние сме се събрали. Нямаме морално право да властвате над нас нито пък да използвате методите на принуждението, които биха могли да ни сплашат. Не познавате нито нас, нито нашия свят. Киберпространството е извън вашите граници.” (<http://123.dir.bg/articles/free.htm>)

Освен това, в резултат на „интернизацията” (особено при Web 2.0 и Web 3.0) до голяма степен се разрушва монополът на държавната власт в информационното пространство, създаващ условията за налагане на удобни за нейното господство политическа идеология (и митология) и безкритично приемане от „масата” на нейните решения и се утвърждава дух на критика (често неограничена и недостатъчно аргументирана) и алтернативност при предлагането и възприемането на политически идеи, програми и модели. Така подобно на осъществени в „мрежата” процеси на „колаборация” между потребителите на даден виртуален продукт за неговото последващо изграждане и усъвършенстване (Wikipedia или Linux например) и във виртуално-реалното пространство на комуникационното общество обединяването на действията на държавните, политическите и гражданските организации, на политически дейци, експерти и обикновени граждани могат да доведат до изработването на по-адекватни политически решения за стоящите пред обществото проблеми. Големи възможности в това отношение има т.нар. „политическа блогосфера”. Политическите блогове обединяват в себе си както позициите на водещи политически лидери, така и мненията на множеството обикновени потребители, „влизащи” в техните блогове, като по този начин са осъществява „равноправен диалог” на заинтересовани и ангажирани по даден политически проблем субекти, който на основата на плурализма и информираността на гледните точки създава предпоставки за изработване на адекватни политически решения, което по мнението на създателя на Wikipedia Дж. Уелс, изразено в

неговото „Открито писмо към политическата блогосфера”, прави блогосферата основа на „политиката на бъдещето” (News. bg, 30.06.2012).

„Преминаването” на суверенитета към новите виртуално-реални субекти на комуникационното общество се проявява особено ефективно във възможността за перманентно, а не веднаж на 2 или 4 години, упражняване на контрол върху държавните и политическите институции и личности. В условията на съвременните дигитални технологии и wiki-базиран интернет се създават платформи, чрез които се събира, съхранява и обогатява информация за официалните политически субекти, за тяхната история, действия, финансиране, лобистки връзки, поети обещания и „коефициент” на тяхното изпълнение и т.н. Нагледен пример за работещ wiki-проект за контрол върху политическите властимащи е проектът GIA. Това е интернет сайт, който съдържа база данни за политическите субекти и техните програми и действия, които могат да се ползват и обогатяват от всеки потребител на мрежата, и които могат да бъдат проверявани и опровергавани, ако съдържат невярна информация (Киви 2004: 320-330). Свободното разпространение на тази информация и нейната достъпност в интернетпространството поставят в „подчинено” положение политическите елити и овластените държавни институции, като ги принуждава непрекъснато да имат предвид и се съобразяват с интернетобществото. Както посочва по повод скандала за връзката на президента на САЩ Бил Клинтън с Моника Люински, Бриън МакНеър в „дигитализираното” общество „нищо не остава скрито за дълго и няма такова нещо като „извън протокола”. Политическите актьори трябва да се адаптират към тази нова реалност или да загинат под натиска на враждебното обществено мнение” (Проданов 2012: 119).

Много по-ефектен, а и по-ефективен механизъм на плурализация на субектите, оказващи влияние върху динамиката и посоката на политическия живот в дигиталното общество и формиращ нов тип „гражданин“ и „гражданственост“, е споменатият вече нов тип „активизъм”. Той има множество прояви, които най-общо могат да се обединят в две големи групи: активизъм, осъществяван „вътре” в киберпространството, и активизъм, излизащ извън него и протичащ във „виртуално-реалното” комуникационно общество. Първият вид обхваща дейности и на квалифицирани и специално подготвени, и на обикновени потребители на мрежата, извършвани по повод или свързани с конкретни политически действия на „отговорните” политически субекти – правителства, парламенти, политически лидери. При тези дейности в интернет се разпространява информация за неоповестени или съзнателно

скрити намерения, подготвяни закононарушения и др. под., провеждат се дискусии по повдигнатите теми и се правят оценки на публикуваната информация, формира се „обществено” мнение, подкрепящо или отхвърлящо действията на политическите институции, а и на участващите във виртуалния диспут потребители на мрежата. Подобни акции са съпроводени и от т.нар. „хактивизъм”, който атакува киберпозиции на официалните политически сили, прониква в тях, нарушава или ограничава функционирането им във виртуалното пространство, организира „виртуални” сили за противодействие на „диктатурата” на политическата власт в мрежата, а и извън нея. Показателна в това отношение е ситуацията, която възникна около разкритията, оповестени в сайта WikiLeaks за дейността на дипломатическите представители на САЩ по света и последвалите проамерикански действия, насочени срещу сайта и неговия създател Джулиан Асандж. На опитите да се атакува WikiLeaks, включително със замразяване на разплащанията на сайта и да бъде предприето съдебно преследване срещу Асандж, мрежата отговори с атаки, пробив и частично блокиране на сайтовете на „виновниците” за тези действия – компаниите Amazon, MasterCard, Visa и PayPal и шведската прокуратура. Основният аргумент за предприетите контрадействия, които се изтъква от осъществилата ги хакерска група „Анонимните”, е защитата на свободата и равнопоставеността в киберпространството. Говорителят на групата, представящ се с името Goldblood, изтъква пред радио BBC, че те подкрепят сайта не само поради съдържанието на оповестените данни, а преди всичко, защото, ако „се остави Уикилийкс да падне без бой”, правителствата по света „могат да решат да затворят всеки сайт, който е против тях”, а това би било смърт за интернетпространството (borsi.blog.bg/novini/2010/12/05/prevratyt-wikileaks.645839). Важно е да се посочи, че подобни „операции” не са единици, а масова практика, действията на хактивистите придобиват все по-широк обхват и ще стават все по-влиятелни, като се има предвид привличането и на социалните мрежи като форма на изразяване на политически позиции и на регулиране на политически мотивираните отношения във виртуалното пространство, включително до определяне на стратегическите визии за неговото функциониране и развитие в бъдеще.

В тази връзка се осъществява и другата основна форма на активизма в комуникационното общество – тази на обединяването чрез социалните мрежи на виртуалните с реалните политически действия в съвременния виртуално-реален свят.

Социалните мрежи са може би най-влиятелния „продукт“ на интернет платформата Web 2.0 [19], който обединява виртуално и реално и прурелизира политическото пространство. Въпреки че не съществува общоприето определение, може да се приеме, че те са общности, „в които компютърно опосредстваната комуникация играе водеща роля в организацията и функционирането им“ (Проданов 2012: 146), при което пространствено, времево и субектно да са нелокализирани и променливи. От гледна точка на влиянието им върху гражданствеността като най-важни характеристики на социалните мрежи могат да се посочат бързината на формирането, а често и кратковременността на съществуването им, анонимността на участието, утвърждаване на „хоризонталните“ връзки и взаимодействия между личностите и групите в общностите, отсъствието на „лидерство“ и свързаните с него спонтанност на възникването (обикновено по повод на някакъв конкретен политически акт и отправяне на „възвание“ в мрежата за реакция на „съмишлениците“ в „реалното“ социално-политическо пространство) и самоорганизация и автономност на участниците, информираност и активност, предполагащи в своята съвкупност възможност за оказване на съществено влияние върху институциализираните политически сили (най-често правителствата) в тяхната конкретна политическа и управленска дейност. Една от най-изразителните прояви на мрежовата социалност са общностите от типа „flash mob“, възникващи почти „светкавично“ и обединяващи непознати индивиди на дадено място с цел реакция и оказване на натиск за решаване на някакъв политически проблем или защита правата и интересите дори на отделни личности и (или) маргинализирани групи, които в модерното политическо пространство не биха могли да постигнат това по правилатата на традиционната политическа практика. Това е и главната характеристика и същността на „флаш мобовете“, които, както посочва Й. Петков, „са истинска, триизмерна версия“ на „Facebook, Blogspot и другите социални тенденции, свързани с Web 2.0 на живо“, доказателство за това, „че за нас е все по-важно да бъдем чути и видени, да кажем на света, че съществуваме“ (Петков: Капитал Лайт, 08.01.2009). Поради всички тези характеристики, социалните мрежи се отличават с подчертана способност за мобилизация за активно включване в реалния политически живот, включително до участие в улични протести и други антиправителствени действия на иначе „неактивни“ личности и обществени групи, но, поради „стихийността“ на формирането и липсата на „идейна и теоретична“ изясненост на мотивировката, и със зареденост с голяма доза „конфликтност“,

проявяваща се особено силно в т.нар. „антисистемни” движения или по време на социални или политически кризи, каквито бяха политическите измерения на събитията от т.нар. „арабска пролет”, както и събитията от пролетта, лятото и есента на 2013 г. в Турция и множеството протестни акции в последните години в България.

С особена важност от гл. т. на гражданствеността в съвременното общество е определянето и спазването на „мярата” при регулирането на „активностите“ във виртуалното пространство. Основанията за възникването на този проблем имат и обективен, и субективен характер. Обективните предпоставки се намират главно в „онтологичната” противоречивост на виртуалното пространство – от една страна неговата „естествено” предопределена „свободност” и равнопоставеност на всички виртуални субекти, а от друга – не по-малко „естествената” йерархичност на неговото структуриране, (признаването или непризнаването, изтъкването или скриваното) доминиране на технологичните, икономическите и политическите властнически центрове, създаващи и направляващи съществуването и развитието му. Предпоставките от субективен характер са свързани главно с противоречивостта на интересите и целите на субектите в комуникационното общество, в стремежа им да постигнат едностранно превъзходство в защитата и реализирането на тези интереси и цели. Като резултат във вътрешнополитически план се предприемат действия, които водят не само към защита на сигурността на киберпространството, но и до ограничаване на свободата в него, включително достигащо до установяване на „кибердиктатура”. Става дума за това, че правителствата под предлог за борба с „кибертероризма” и заплахите от анархия във виртуално-реалното пространство предприемат мерки, които водят към установяване на тотален монопол в дигиталното общество – от киберследене до приемането на закони за инкриминиране на „неприемливи” от гл.т. на сигурността действия на потребителите на интернет. Показателни за това са например приетата наскоро от Европейския парламент Директива за прилагането на по-строги санкции срещу предприемащите кибератаки, която по мнение на технологичния блогър Глин Мууди, изразено в Twitter, е „смущаваща”, защото е много вероятно „правителствата на ЕС да злоупотребят със законите и да преследват програмисти и техно манияци”, както и предложените още в 2009 г. допълнения в ЗЕС, които според Интернет обществото в България директно застрашават свободата в българското киберпространство, защото „предлаганият законопроект е в противоречие с наложилата се практика на либерално законодателство по отношение на достъпа до

Интернет” и с него „се създават възможности за злоупотреби и нарушаване неприкосновеността на кореспонденцията”. В киберпространството, а и извън него, все повече се налага мнението, че във виртуално-реалния свят се превръщат в реалност мрачните прогнози на антиутопията на Дж. Оруел „1984” и е на път да осъществят мечтите на всички „тоталитаристи” за унищожаване на свободата – от Платон и Инквизицията, Хитлер и Сталин, до „Големия брат” на дигиталното общество (Computerworld, 05.06.2013).

Очертаните характеристики на постмодерното, глобално и виртуално-комуникационно общество водят към формирането на нова същност на гражданството и гражданина в него. Техни най-важни прояви са „синоптичността” – всеобхватността, динамичността, мобилността, свободността и като обединяваща – „активистката” роля на гражданина на всички нива и във всички направления на живота на обществото, намиращи израз както в „общностен“, така и в „личностен“ план.

В рамките на политическата организация в съвременния „постмодерен“ свят („общностният план“) се очертават следните „гранични“, „моделни“ на гражданството, в рамките на които съществуват редица „под-моделни“ и преходи:

- либерален – основан на индивидуалната отговорност, законността и правата на човека гражданство;
- републикански – основано на участието гражданство;
- комунитарен – основано на равнопоставеността и справедливостта гражданство;
- космополитичен – основано на „глобалните“ ценности гражданство (екологично гражданство, „виртуално“ гражданство и др. под.).

В „личностен“ план „съвременният гражданин“ – гражданинът на глобално-виртуалния синоптичен политико-социален свят трябва да се отличава със следните черти:

А) да познава основните характеристики на съвременното общество като:

Либералните ценности – свободите и правата на човека;

- международни стандарти за тяхната същност и реализация;
- институции и процедури за защита на свободите и правата.

Съвременната демокрация – институции, процедури и демократични свободи;

- принципи на демокрацията – върховенство на закона, плурализъм, равенство, защита на малцинствата, и др.

Гражданското общество – същност институции и пълномощия на гражданския сектор;

- връзките с държавата.

Глобализацията и проблемите, които тя поставя, пътищата и възможностите за решаването им.

Виртуализацията на съвременното общество – интернет, социалните медии и тяхната роля в политическия и социалния живот на човека от XXI век.

Б) да е изграден като социално-отговорна личност, отличаваща се с гражданска добродетелност, която се проявява в:

Готовност и способност за участие в обществените процеси – в училището и извън него в цялостния живот на обществото;

Способност за критично мислене и оценка на социалната действителност и за вземане на интелектуално и морално обосновани и отговорни решения за практическо действие както за настоящето, така и за бъдещето на обществото;

Изграденост на личностни нагласи, основаващи се на съвременните правни норми и общочовешки ценности.

Трябва да се посочи специално обаче, че съвременният гражданин и съвременното гражданство не само се отличават с очертаната собствена специфика, но и че „снемат“ в себе си тяхната „инвариантна“ същност, формирана в античността и преминаваща и издигана на нови нива в историческото развитие на европейското общество. Тя се проявява като единство на три аспекта на съществуване на социално-политическа реалност: гражданинът като израз на определен юридически статут – законова рамка, права и задължения; политически измерения – гражданинът като политически субект – активност в социалната общност; идентичност – „усещане“ за гражданство, за гражданствена принадлежност, реализирано най-често чрез членство в дадена политическа общност на гражданина (Стайкова 2013; Дмитриев 2014; Stanford Encyclopedia of Philosophy 2017). Разгледани през призмата на политическата философия, тези три аспекта представят „онтологичния“ статус на гражданина като единство на две противоположни „битийни“ характеристики: „статична“ – юридическият статут и „динамична“ – социално-политическата активност и идентичността. Акцентът върху една или друга от тези характеристики определя не само „модела“ на гражданството, но и на „образователния“ модел, с помощта на който обществото „преднамерено“ „създава“ „образа“ на гражданина, който се стреми да изгради. На тази основа може да се направи, макар и относително, разграничаване на понятията, изразяващи тези аспекти на

съществуването на гражданина: „статичният“ аспект (юридическият сатут) се изразява от понятието „гражданство“, а „динамичният“ – с понятието „гражданственост“. Приемането на такова разбиране дава възможност да се осъществи и съответно разграничаване на структурата и съдържанието в гражданското образование. То би трябвало да се състои от два относително самостоятелни „дяла“ или по-скоро „нива“ – едно, което е свързано с „гражданството“, и второ, което би трябвало да „надгражда“ първото и да бъде крайна цел на гражданско-образователния процес – водещо към образование в гражданственост [20].

3. ГРАЖДАНСКАТА ОБРАЗОВАНОСТ – ЦЕЛ И РЕЗУЛТАТ НА ГРАЖДАНСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ

3.1. Гражданската образованост като „цялостност“

В литература, свързана с гражданското образование – нормативни документи и научни публикации, включително в „Наредбата за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование“ (Наредба №13 за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование, Обн. – ДВ, бр.80 от 11.10.2016 г., в сила от 11.10.2016 г., издадена от министъра на образованието и науката), въпросът за „резултата“ от гражданското образование в българското училище се решава в „описателен“, а не в „дефинитивен“ план. Този факт обуславя и съществуващата неяснота [21], въпреки множеството „модели“, към какво се стреми гражданското образование и как ще се постигне този стремеж. В най-общ план се говори за изграждане на знания, и/ или на знания и умения, и/или на знания, умения и компетенции, като ролята на училището се вижда и се свежда именно до постигането на тези резултати. Тази позиция до голяма степен се предопределя от утвърдилото се разбиране за същността на образованието, намерило израз и в Тълковен речник на българския език [22], в който се казва: „Образование – Значение на думата образование: мн.ч. образования, ср.р.

1. Обучение, просвещение, получаване на знания. Работи в сферата на образованието.

2. Съвкупност от знания, получени при целенасочено обучение. Средно техническо образование.“
(talkoven.onlinerechnik.com/duma/образование) <https://www.t-rechnik.info/words/index/образование>

В настоящото изследване се защитава мнението, че явното или неявното свеждане на образованието до обучение, не само ограничава, но и го изопачава и предопределя неадекватното определяне на механизмите за неговото реализиране, поради което се предлага различно разбиране за същността и целите на образованието въобще и в частност – на гражданското образование. Тук изходна теза е идеята, че резултатът на образованието е не (само) „получаване на знания“, а постигане на образованост, на гражданското образование – на гражданска образованост.

В съществуващата българска литература за гражданското образование постигането на „образованост“ като цел и резултат на образованието или въобще не се визира, или ако се споменава, то е съвсем бегло, като се дават твърде кратки, общи и мъгляви схващания на образоваността. Пример за последното е „бележката“ на И. Иванов – една от малкото споменавания на термина „образованост“, която според него, като резултат на образованието, е „структура от социално значими качества на личността, които позволяват да се възпроизвеждат и развиват водещите черти на дадена култура, система от качества, формирани в процеса на реализация на целите на образованието. От позициите на налагащата се сега нова парадигма (личностно-ориентираната педагогика), като развитие на разнообразни способности със системен характер и висока степен на продуктивност“ (Иванов 2004: 12).

На ниво „философия на образованието“ като изключение може да се разглежда монографията „Философия и образованост“, която макар и през призмата на специфичен „философско-методологичен“ ключ разглежда въпроса за същността и историческите модели на „образоваността“. И в нея обаче се прави изричната уговорка, че „употребата на понятието „образованост“ създава впечатление за неясност, неточност, издава нещо нерационално“, поради което „съдържанието на понятието „образованост“ е достатъчно неясно“ (Георгиев 1990: 14) и въпреки съдържателния в много отношения исторически преглед не се достига до еднозначно схващане за това „що е образованост“. Независимо от това, в следващото изложение ще се имат предвид най-важните резултати на този преглед, както и някои идеи за „проблемното поле“, обхващащо понятието „образованост“, формулирани от О. Георгиев в посочената монография.

В изследването „образоваността“ се разглежда като постигане на личностна цялостност.

Това означава, че резултатът на образованието, казано на философски език, е възникването (или изграждането, създаването) на

нова онтологична реалност – нова личностна или социална индивидуалност, до каквито „обучението“, като даващо знания и т.н., т.е. като оставащо в рамките на „знанието“ („познанието“) не може да достигне, защото води само до „промяна“ на „количеството“, но не и на „качеството“, а така и до установяването на нова „мяра“.

Подобна позиция за целта на образованието защитава и Р. Бейкър, който смята, че „западното образование“ има основата си в дейността на Платон, превръщащ в Академията „наученото от Сократ в концепция за това какво човек трябва да усвои, за да бъде цялостна личност (подч. на авт. – бел. моя Б.М.)“ (Бейкър 2014: 1152). Според Бейкър една от главните, дори главната, деформации на съвременното американско, а и като цяло на западното, образование, започнала да се формира в Германия в началото на XIX в., поради търсенето на „ползност“ и „пряка практическа приложимост“, е „разделянето“ на „знанието“ от „мъдростта“, вследствие на което то си поставя за цел „експертността“, а не „образоваността“ (Бейкър 2014: 1154).

Възгледите на Платон за образованието, „гражданина“ и „гражданското образование“ са изложени преди всичко в „Държавата“, но и в други негови съчинения като „Закони“, „Протагор“ и др.. Основополагащата теза за образованието, както посочва и Р. Бейкър, е идеята, според която образованието („paideia“) трябва да способства за изграждането на младите хора като цялостни личности. Целостността на образованието за Платон се постига чрез две основни форми – музика и гимнастика, като, както се посочва в бел. 57, в съдържанието на термина „музика“ Платон включва „словестното образование изобщо“ (граматика, реторика, музика, математика, география, история и философия – Б.М.), а в „гимнастика“ – „това на тялото“ (Платон 1975: 92, 147-150; бел.57/512; 328 и сл., 352; <https://www.merriam-webster.com/dictionary/paideia>). „Затова този – посочва Платоновият Сократ, – който най-добре съединява гимнастиката с музиката и ги възприема в душата си по най-правилен начин, ние можем да кажем, че този човек е съвършено начетен в музиката и напълно хармоничен“ (Платон 1975: 149).

Аристотел, макар че както във всички други аспекти на своето творчество подлага на критика възгледите на Платон (например цялата 2-ра книга на „Политика“ е посветена специално на критика на „Държавата“ на Платон, като критични „препратки“ се правят почти във всеки случай, когато за Стагирит се открива възможност да „се разграничи“ от своя учител, какъвто е случаят с „несъгласието“, което изразява по повод възгледа на Платон за възпитанието на невръстните 4-5 годишни деца, в което той подчертава, че „Не са прави онези, които в

„Закони“ забраняват рева и плача на децата — те са полезни за растежа, защото са едно упражнение за тялото.“ (Аристотел, 1995: 1337a)), по същество защитава подобни идеи за същността, целите и задачите на образованието. И за него образованието („paideia“) трябва да води към изграждането на подрастващите като „хармонични“ личности, което се постига чрез „граматика, гимнастика, музика и рисуване“. Граматиката и рисуването се преподават – изтъква Аристотел, – понеже се смятат за полезни в живота и приложими в много случаи, а гимнастиката – понеже развивала смелостта, при което децата трябва да се занимават с гимнастика и спортна подготовка, защото „гимнастиката дава определена кондиция на тялото, а спортната подготовка – високи постижения“. Посложен е въпросът с музиката, относно която „вече човек би могъл да се затрудни“, но тъй като образованието като цяло, включително и гимнастиката, се стреми към „прекрасното“, а не както е „при спартанците“ – към превръщането на децата в „диви животни“, то е видно, че и музиката трябва да е неразделна част от образователния процес, защото тя е „полезна за прекарване на времето и за духовното развитие“ и „може да оформя по определен начин душевния характер, а щом може това ясно е, че трябва да я включим във възпитанието“ (Аристотел, 1995: 1338a, 1338b, 1339a).

Когато разглежда въпроса за развитието на европейското разбиране за „образованост“ О. Георгиев също посочва, че то има своите корени в античната (гръко-римската – Сократ, Платон, Аристотел, Цицерон) „пайдея“, която се проявява в идеала за постигане на „многогранност и пълнота на знанието“, като показва, че това схващане намира продължение в редица следващи етапи в европейската история. През Средните векове, въпреки спецификите, продиктувани от интерпретациите на отношението „знание-вяра“ и „учител-ученик“, той се реализира в концепцията за „седемте свободни изкуства“ (именно не „науки“, а „изкуства“, защото включват не само знания, но и дейност, която е продукт на разума и добродетелта), като намира най-пълна проява по време на Просвещението – главно в идеите на Я. Коменски и В. Хумболдт (Георгиев 1990: 9, 29, 44, 59, 88, 93, 105-108). Когато говорим за образование, изтъква Хумболдт, то трябва да се разглежда като нещо „по-високо“ от културата, науката и изкуството, „а именно – строежа на мисълта, който се подхранва от знанието и разбирането на всичко достъпно за човешкия интелект и нравствените му стремежи, хармонически преобразяващ възприятията и характера на отделната личност или целия народ“. Този идеал се „възражда“ и защитава и в най-ново време, като според М. Хайдегер, „за разлика от съвременните

способи за образование, които изливат знания в неподготвената душа, истинското образование завладява и обръща душата като цяло, извежда човека към нови хоризонти“ (Георгиев 1990: 106, 33).

Основанията за разглеждането на „образоваността“ като „личностна цялостност“ на „образования“ може да бъдат определени като „етимологични“, „егзегистични“, „философски“ и „културалистични“.

В славянските езици (в българския и руския например) образование произлиза от „образ“ [23], а същността на образа, въпреки различните значения на термина (talkoven.onlinerechnik.com/duma/образ), се състои в това, че той „представя“ дадено съществуващо нещо, т.е. образът е „изразяване“ на съществуваща отделна „цялостност“, а образованието, следователно е „образ-оване“ - преодоляване на безразборното, аморфното, хаотичното, придаване на „подреденост“ и придобиване на собствен (об)лик, на „обекта“ на образоването [24].

Ако се насочим към Библията, ще видим, че Бог създава човека по „свой образ“ като самостоятелно цялостно (познаващо, действащо, творящо, добродетелно и със свободна воля) същество, какъвто е и самият Бог (Библия 1995: Битие (I),1-26, 27, 28; 3-22) [25]. Както посочва П.Радев, още Я. Коменски извежда този момент в Библията като основополагащ в разбирането на образованието. В спора си с Декарт, който твърдял, че Коменски „теологизирал“ същността на образованието, чехът отстоявал възгледа като изтъквал, че „бидейки образ и подобие на самия Бог, хората по дадената им привилегия пред всички твари са създадени за това в равна степен свободно да развиват своите способности, ставайки по този начин „богоподобни““. Оттук той извеждал понятието образование – придобиване от човека на образа, живия образ на живия Бог, т.е. висши съвършенства, но при това всички висши съвършенства (Радев 2015: 7).

„Образността“ на образованието се изтъква, обосновава и защитава и във философски план. Тук това става през призмата на изясняването на „онтологичния статус“ на образа. В „Държавата“ Платон, основавайки се на своята общофилософска позиция, изразява „античния“ идеал за образованието, като на редица места посочва, че „природата“ на образованието е достигането до резултат („образованост“), който е „образ“ на идеалния „образец“ към който трябва да се стреми то (Платон 1975: 295-6, 456). „Ето защо – изтъква Сократ/Платон, – ако за философа би се появила някаква необходимост да се грижи за това... не само себе си да образова“, то той би „насочил вниманието си към две неща: от една страна, към това, което по природа е

справедливо, красиво, умно и всичко подобно на тия добродетели, а от друга страна пък, към онова което е човешко качество: смесвайки и обединявайки човешките навици, ще образува предобраз на човек, подобен на онова, което Омир нарече богоподобно и богоравно, присъщо на хората“ (Платон 1975: 295-6). В Средновековието, както посочва О. Георгиев, образоваността като цяло се гради върху един фундаментален принцип: „изпълнена е със стремежа за непрекъснато откриване и следване на установен образец, който да ни посочва правилния път и грешките, които да избягваме“, а тази на Модерността, намираща своя връх във възгледите на Хегел, на разбирането, че „зад образованието стои винаги нещо предсъществуващо, някакъв идеал, образец, който свързва преминатия от човечеството исторически път на развитие с този, в който съществува нашата съвременност“ (Георгиев 1990: 67, 105). Според мен, самият Георгиев, макар и в неявен вид, също поддържа идеята за „образността“ на образованието, като изтъква, че „философският подход“ към образованието „предполага извеждането на неговия онтологичен статус от създаването на условия, в които човешката личност реализира връзката между бъдещето и това, което вече е било – (подч. на авт. – БМ)“ (Георгиев 1990: 113).

Тенденцията за създаването на човека по свой „образ“ от самия човек се утвърждава с утвърждаването от времето на Ренесанса на социално-хуманистичната парадигма в европейската култура (по въпроса за политическите парадигми в историята на европейското познание Вж.: Манов 2014), когато, както посочва и И. Иванов (Иванов 2004: 11), чрез „образованието“ се открива „средството“ за самосъздаването на човека по пътя на усвояване и интегриране в съществуващата култура и човекът изгражда и придобива свой собствен „образ“ – физически и духовен, различаващ го от, и приобщаващ го към себеподобните му в съществуващата културна обществена действителност.

В културологичен план съществува подобна зависимост – образован е този член на социума, който не само носи в себе си в единно цяло традициите, предадени му от „предците“, наученото в семейството, училището и общуването с другите, но „създава“ и нещо ново и като се стреми да го „приложи“ на практика, да промени обществения живот, като по този начин се отличава със свой собствен „образ“, съдържащ не само „общата образованост“, но и „образованост“, която не е присъща на всички „индивиди“ в дадена обществена група, която му придава собствена „идентичност“ и го „различава“ и „издига“ в социалното цяло (Безрукова 2000).

Гражданската идентичност се изгражда в два плана: личностен и общностен. От гл. т. на личността гражданската идентичност се формира през призмата на въпросите кой съм аз (сред другите) в общността (с другите) и в обществото, откъде съм дошъл, какво правя, накъде отивам и защо, към какво се стремя и как да го постигна, и т.н.. От гл. т. на социума тя се проявява в изработването на „модел“ на социално-културна идентификация и цялостност на обществото (личностите и общностите, които го изграждат), включващ:

- политическа и национално-държавна лояност и приобщеност;
- национално-държавна отговорност и активност – вътрешна и външна;
- утвърждаване на национално-държавната цялостност (идентичност) в регионалното и глобалното социално пространство и време (история-настояще-бъдеще).

На основата на казаното може да се приеме, че „гражданското образование“ би трябвало да следва очертания „модел“ и да постигне „гражданска образованост“ не само като съдържаща знание, но и като създаваща мотивация чрез представяне на „визия“ за действие, резултираща в изграждането на „нова онтологична битийност“ – „гражданска цялостност“ – гражданинът, притежаващ своя „образност“, „идентичност“ („вписваща“ го, но и „отличаваща“ го в „културното“ цяло) като знаеща, действаща и твореща, социално-морално отговорна и гледаща не само към миналото и настоящето, но и към бъдещето личност.

3.2. Гражданската образованост – единство на обучение и възпитание

Постигането на гражданската образованост се осъществява чрез два оносително самостоятелни, взаимопроникващи се образователни „механизма“: обучение и възпитание, осигуряващи изграждането на „цялостност“ чрез постигане на „ученост“ и „възпитаност“ на личността.

В българската литература по теория на образованието няма еднозначно разбиране за функционалната природа на обучението и възпитанието и връзката им с образованието. Те се разглеждат като „страни“, „аспекти“, „форми“, „средства“ и др.т.. П. Радев например, въпреки общо взето неясната позиция която заема, смята, че обучението е „технологичен компонент“ на образованието, при което разглежда първото като „по-плебейско“, а второто – като „по-аристократично“ !? (Радев 1995: 11). В насоката статия се предпочита термина „механизъм“

като „по-прост“ и съответно „по-ясен“, както и поради това, че по-точно изразява „функционалността“ на обучението и възпитанието за постигане на целта/целите на образованието [26].

Както в теоретичен, така и в практически план, съществуват различни, включително взаимоизключващи се, схващания и подходи към „прилагането“ на тези механизми в образователния процес. Като цяло съществува „консенсус“ относно мястото на обучението – независимо от различията се приема, че обучението (формално и неформално) е безусловен механизъм за постигане на гражданска „ученост“, т.е. на съвкупност от „граждански знания“ (и на свързаните с /произтичащите от/ тях „умения“, „навици“ [27] и в някои случаи и „компетенции“) на личността, като член на обществото.

Не така стоят нещата по отношение на „възпитанието“. Проблемът се проявява в тезата, според която „възпитанието“ е свързано с и води към „индоктриниране“ на „възпитаваните“. Ето защо в гражданското образование не е допустимо „възпитаване“, а само „обучаване“, водещо към „информиран“ (Илиев 2005: 9), а не към „внушен“ избор. „Гражданското образование днес – пише в този план Ц. Коларова – отговаря на обществената потребност да се дават фундаментални знания за социалната среда., за да се изградят устойчиви ориентири у подрастващите (и всички, които се нуждаят) да са в състояние да правят сами своите правилни житейски избори“ (Коларова 2014: 207).

Тази позиция има своята философска основа в политическата философия на либерализма. Същността на тази политическа философия, така както според мен я изразява може би нейният най-виден съвременен представител – Джон Ролс (Ролс 1998; 1999), се проявява в това, че „политическото“ се отнася до постигането на частичен консенсус в обществото, който изключва сферите, в които такъв компромис е невъзможен – „обхватните“ („универсалните“) теоретични (идеологически) концепции – философията, религията и морала. „Естествено“ е при такава позиция от „гражданското образование“ да се изключва „възпитаването“, т.е. преподаването на морални, религиозни или други ценности (например такива, прокламирани от просвещенския идеал, основан на всеобщия закон на моралния дълг), което е свързано с „опасността от индоктринация“, а да се акцентира върху „неутралните“ политически знания, предполагащи изграждането на „умения“ и „компетенции“ за действия в „консенсусната“ политическа общност.

Либералният подход, въпреки нюансите, разделя училището, което изгражда граждански знания, и семейството, което възпитава

граждански добродетели (Branson 1998: VI) [28]. В съвременната българска педагогическа литература поради дословното възприемане на този подход (въпреки че (в последните години) е оспорван и не се приема еднозначно и в страните, „класици“ на либералната демокрация (Richardson 2006; Puka 2013)), той господства почти тотално и намира проява в приетите Закон за предучилищното и училищното образование в България и в споменатата „Наредба“ на МОН. Петър Балкански (но не само той) например, въпреки „колебанията“ и „лутанията“ при интерпретацията на различните схващания, отрича възможността за възпитание при гражданското образование като посочва, че „Основен акцент в съдържанието на гражданското образование има политическо-правното познание за демокрацията...и т.н.“, а гражданското възпитание „няма почти никакво самостоятелно значение извън знанието, което се постига чрез обучението (преподаването и научаването)“ като „противното би било утопия, дресиране, манипулация, менторство“ (Балкански, Захариев 1998: 16, 32, 63, 67). Съществуват обаче и възгледи, макар и непрокарани прецизно и последователно (защото „плащат дан“ на криво разбрана „научност“ (изразяваща се в стремеж за „обективно“ представяне на съществуващите възгледи без „взимане на страна“ – т.е. без критика или оценка), а вероятно и на страх от политически натиск), които повече или по-малко се разграничават от либералистичните крайности и приемат, че в училището гражданското образование е свързано с възпитанието – „гражданско възпитание“ (Иванов 2004: 9; Радев 2007: 88-92). Основната идея на този втори подход (Вълчев 2003: 10, 14) е, че възпитанието е не „индоктриниране“ и „внушаване“, а целенасочено и системно „предаване“ на „възпитаваните“ (на новото поколение) на традиционните общностни обществено-значими ценности и морал, които приобщават отделните индивиди към тези общности, формират ги като тяхна неразделна градивна част, носеща и способна да пази и развива тези ценности и морал в съответствие с общественото благо и със социалните промени и реалностите на историческата действителност.

3.3. Добродетелността – ядро на гражданската образование

„Камъкът на препъването“ за решаването на проблема за отношението обучение-възпитание е определянето на целта на гражданското образование. Ако се възприеме вече формулираната теза, че гражданското образование има за цел изграждане на цялостни личности, то „възпитанието“, трябва да е неотделим елемент на гражданското образование, защото чрез съединяването на двете –

ученост и възпитаност, се формира добродетелност, т.е. изграждането на цялостни знаещи, можещи, ценностно и морално изградени и отговорни, социално активни, позитивно (през призмата на съчетаването на индивидуалното и общественото благо) действащи личности [29].

Идеята за достигането до „добродетелност“ като цел на гражданското образование не се извежда като негово „ядро“ в българската литература по въпроса. „Добродетелността“ се споменава от И. Иванов при представянето на възгледите на Дж. Патрик, като „добродетелите“, по подобие на Патрик, се разглеждат като „компоненти на гражданското образование“ наред с „гражданското знание“ и „гражданските навици“ (Иванов 2000: 20; също: Гражданско образование и интеркултурно образование).

Смятам, че последователно налаганата позиция за „пропускане“ на достигането до „добродетелност“ като краен резултат на гражданската образованост (а и на образоваността въобще) и утвърждаването на тезата, че гражданското образование (образованието) резултира във „формулата ЗУН“ и (даже когато се добавят и) „компетенции“ е съзнателен стремеж за налагане на образователен модел, изключващ „възпитанието“ от образователния процес и предполагащ „информиран“, но „морално-ценностно“ „неутрален“, „индеферентен“, социално-общностно „неотговорен“ избор на „обекта“ на образователния, в случая – на „обучителния“, процес. Това е така защото „компетентността“ има различна от добродетелността гносеологична и праксеологична природа. Според он-лайн „Тълковен речник“ компетентност е: „същ. компетентност, компетентността, ж.; синоними: (същ.) вещина, умение, знания, познания, способност, опитност, умелост, осведоменост, авторитет, компетенция, специалност“ (Тълковен речник/компетентност) [30], т.е. компетентността е резултат на „обучението“ и води към изграждане на „знания, умения и т.н.“, които „резултират“ в специфични за една или друга социална сфера „способности“ за осъществяване на „квалифицирана“ дейност. Именно в рамките на това схващане вижда същността на „компетентността“ Я. Рашева-Мерджанова, според която „Компетентността използваме, когато трябва да характеризираме професионално-личностния профил на специалиста и качеството на неговото отношение към предмета на професионалния му труд“, а „компетентността“ съответно „фиксира професионални правомощия за определени професионални дейности и функции, които се приписват на специалиста с точно този сертификат и точно на тази длъжностна позиция в професионалната йерархия“ (Рашева-Мерджанова 2010).

Ако все пак подобно определяне на „целта“ на обучението може да има основание в „професионалното обучение“, то „механичното“ му пренасяне в гражданското образование е не само неправомерно, но и изкривява неговия смисъл и цел [31]. Ето защо в настоящата статия се защитава мнението, че гражданското образование и гражданската образованост „завършват“, имат като свой познавателно-практически резултат не формирането на „компетентен“, а на „добродетелен“ [32] гражданин на обществото и държавата.

В исторически план основанието за правилността на този подход може да се намери отново в античната философия. Обосновавайки своята основна теза за „създаването на цялостни личности“ като цел на образованието, Платон последователно разглежда образователния процес като „единство на обучение и възпитание“ (Платон 1975: 136, 150, 168-174). Обучението води към получаване на знание, а възпитанието към постигане на доброто, което е по-висше от знанието (Платон 1975: 309, 323). „Ето защо – изтъква Сократ – това, което придава истинност на познаваемите вещи и дава сила на този, който ги опознава, това смятай, че е идеята за доброто“, поради което „е справедливо“ знанието и истината „да се смятат подобни на доброто, но не е справедливо всяко от тях да се смята за добро, понеже доброто трябва да се почита като нещо по-велико“ (Платон 1975: 309).

Единството на знанието и доброто, което е и резултат на образованието е добродетелта. Образованието има смисъл само ако води до изграждането на добродетелни граждани на държавата (на обществото) (Платон 1975: 96, 107-117, 122-123, 174, 359-360). „Затова трябва да се употребяват всички грижи – обобщава в спора за „съдържанието“ на образованието Сократ, – та тия приказки, които чуват отначало още хората, да бъдат по възможност най-добре съчинени, за да слушат насочващи към добродетел разкази“ (Платон 1975: 96). „И тъй... нашите стражи, – прави заключение за резултата от образованието (обучението и възпитанието (Платон 1975: 150)) на най-важната съставка на гражданите на държавата Сократ/Платон, – трябва да бъдат грижливи майстори за свободата на държавата...; трябва да започнат още от детство, за да станат мъжествени, разумни, благочестиви, свободни и с всички подобни качества.“ (Платон 1975: 122-123)

Ето защо за Платон, „истинното образование“ не просто дава „знание“ като обучава, а чрез възпитанието е „внушаване“ на ценности, то „трябва да създава убеждение“ и „образци“ за поведение. „Следователно – заключава Сократ, когато обосновава същността и „средствата“ на възпитанието на подрастващите в идеалната държава, –

както изглежда, първо ние трябва да подбирате авторите на приказки и съчиненията добре да приемем, а съчиненията лошо да отхвърлим. След като отберем добрите приказки, трябва да убедим кърмачките и майките да разказват само тях на децата и повече да извайват душите им с приказки, отколкото телата им с ръце. Повечето приказки, които сега се разказват, трябва да бъдат отхвърлени.“ „Всички деца в държавата – продължава по-късно в диалога той, – които са над десет години, те ще изпратят по селата. Като отделят децата от нравите, които имат техните родители, ще ги възпитават според обичаите и законите, които ние разгледахме вече. По този начин най-бързо и най-лесно създадената държава и нейната управа, за която говорихме, сама ще бъде щастлива, а и ще принесе най-голяма полза за народа, сред който би се осъществила“ (Платон 1975: 93-94,95, 361, 464).

Подобно на Платон и Аристотел разглежда образованието като „единство на обучение и възпитание“, на „морал и разум“, като резултатът от това единство е достигането до изграждането на „добродетелност“, което е и цел, и смисъл на образованието. Това е така, защото „най-добрият начин на живот — както за всеки поотделно, така и въобще за държавите — е този, който е свързан с добродетел дотолкова, че да дава възможност за добродетелни постъпки“, а „нищо отделният човек, нито държавата могат да избършат добро дело без добродетел и разум“ (Аристотел, 1995: 1323b, 1324a). Изграждането на добродетелност у подрастващите е резултат от „три предпоставки – природата, навикът и разумът“, които трябва „да са в съгласие помежду си, защото поради разума си хората вършат много неща в противоречие с навика и природата си, ако бъдат убедени, че иначе е по-добре“, а последното е „задача на възпитанието“ (Аристотел, 1995: 1332a). Именно възпитанието, като взема предвид „целите на държавата“ и съответните решения на „законодателя“, който като изхожда от предпоставката, че „едно и също е висше благо и за отделния човек, и за обществото“ трябва „да го заложи в душите на хората“ (Аристотел, 1995: 1334a), определя съдържанието на обучението, като „длъжностните лица, наречени надзиратели на децата, трябва да се погрижат и за това, какви разкази и митове трябва да слушат децата“, а „изобщо законодателят трябва да премахне от държавата недостойните приказки, както всяко друго недостойно нещо. От склонността да се говорят недостойни неща се раждат всички недостойни постъпки и оттам до извършването им има една крачка. Далеч от недостойните приказки законодателят трябва да държи най-вече младежите — нито да говорят, нито да слушат подобни неща. Ако хванат някой да говори или прави нещо забранено, то ако още

не е получил достъп до сиситиите, да се накаже с опозоряване и бой, а ако е по-възрастен, да получи позорно за свободен човек наказание заради робското си държание.

След като забраняваме говоренето на такива неща, очевидно трябва да забраним гледането на недостойни картини или представления. Нека управляващите се погрижат никоя статуя или картина да не отразява такива неща, освен при някои такива богове, при които законът допуска разпуснатост. При това законът позволява само на достигналите определена възраст да почитат тези богове — и за себе си, и за децата, и за жените си. Законодателят трябва да не допуска твърде младите като зрители на ямби и комедии, преди да достигнат възрастта, в която вече ще могат да участват в сиситиите и пиенето и в която възпитанието ще направи всички неуязвими за вредата от подобни неща“ (Аристотел, 1995: 1337а).

Аристотел разглежда „добродетелността“ като единство на знание и действие на гражданина в името на постигането на благо на общността на гражданите в полиса. Тук са важни следните моменти: а) същността на добродетелта „въобще“ е „едновременно и синтез на високо нравствените качества, и критерий и норма на човешкото поведение, и идеал на жизнената позиция на човека“ (Вълчева 2006); б) гражданската добродетел е специфична проява на „идеалната“ и се изразява в прерастване на „моралното разположение“ в „постъпка“, реализирана в живота на политическата общност (полиса) и носеща „ползност“ не само на „гражданина“, но и на цялата общност; в) гражданската добродетелност е „вариативна“ същностно и исторически. В 3-та книга на „Политика“ Стагирит изтъква: „Тъй като има няколко вида държавно устройство, то добродетелта на добрия гражданин не е една-единствена и той не притежава добродетелта на добрия човек изобщо, която е една-единствена и съвършена. Всички трябва да притежават добродетелта на добрия гражданин, но не всички могат да имат тази на добрия човек. Добродетелта на добрия гражданин е в това да умее да управлява и да се подчинява“ (Аристотел, 1995: 1277б).

Важността на възгледите на Платон и Аристотел се изразява в това, че те пряко или косвено, определят развитието на схващанията за целта и механизмите на „образоването“ на гражданите на държавата от античността до днес. Без да влизам в подробности, в следващото изложение ще очертая неговите най-важни моменти и аспекти.

През Средновековието в резултат на „победата“ на християнството над „езичеството“ се фомира нов идеал за „добродетелността“ в обществото. Главното в него се изразява в това, че

както всичко в сътворения от Бога свят, така и съдбата на човека се предопределя от Божията промисъл, която чрез спасителното дело на Иисус Христос има за цел всеки християнин да достигне нравствено съвършенство. Тази цел се постига чрез „обучаване“ („didaskalikos“) и „възпитаване“ („paidagogos“), като, както посочва един от първите отци на Църквата – Климент Александрийски, а по-късно и Евсевий Кесарийски, по-висшето е възпитаването, защото то дава не само знание, което е „първата степен на спасението“, но свързва това знание с „доброто“ и „любовта“ и така „достига съвършената добродетел“, която според „възпитателната промисъл на „Логоса“, е „средството“, чрез което вярващият християнин може да „преобрази“ душата си (да „отхвърли“ първородния грях“ (Августин Блажени), а така и да придобие нова природа – БМ) и да стане „гражданин“ на „Божия град“ (Георгиев 1990: 45-46; 51-54, 65).

По време на Просвещението идеята за постигането на добродетелност като върховна, крайна цел на образованието се „възражда“ и доразвива от множество мислители, като може би най-значими са възгледите на Ян Коменски и Й. Хербарт. Коменски, в духа на своята общобразователна концепция, формулира теза, според която „съвременното училище“ трябва не само да „предава знания“, а като едновременно обучава и възпитава да създава цялостни добродетелни личности. Във „Велика дидактика“ той смята, че първостепенна задача пред обществото е да се предприемат такива действия, които ще позволят „изкуството за изграждане на нравственост и истинско благочестие действително да се въведе в училищата, за да се превърнат те в истински смисъл на думата в работилници за хора (подч. мое- БМ)“ (Коменски 1992: 187), т.е. да създават, да „изработват“, подобно на промишлените фабрики, на нов „продукт“, на нова, както беше посочено вече по-горе, „онтологична битийност“, не просто „количествено“ променили своето „знаене“ индивиди, а „качествено“ нови човешки същества – „хора“, пълноценни, знаещи и морално изградени, отговорни членове на обществото.

Йохан Хербарт, един от „класиците-създатели“ на съвременната педагогика, остава в нейната история с концепцията си за „възпитаващото обучение“. Така той е първият, който в „експлицитна“ форма обосновава и развива идеята за образованието като „единство на възпитание и обучение“. Въпреки че всяко от тях има собствена специфика, средства и форми, в реалния образователен процес те могат да се реализират и да постигнат целите си само в единодействие, прониквайки се едно-друго. „Още тук признавам – изтъква той, – че не

разбирам възпитанието без обучение, така както и не признавам никакво обучение, което не възпитава“ (Хербарт 1990: 35). Подобно на Платон и Аристотел, Хербарт смята, че в процеса на образованието е необходимо да се осъществява подбор на съдържанието на обучението, да се отстранява дребнавото и незначителното, да се преподава значимото и непреходното за обществото, защото училището трябва да подготвя за бъдещето, да вижда „в момчето бъдещия мъж“ и да прави това, като го изгражда като добродетелен човек, „който притежава силата да преодолява лошото в заобикалящия го свят, а доброто да разтваря и възприема в себе си“ (Хербарт 1990: 55, 42). Ето защо висшата цел на образованието, която може да се постигне чрез ваимопроникването на обучение и възпитание, е добродетелността – тя е единство на силата на знанието и благородството на нравствеността, тя е средството, което се противопоставя на произвола в обществото и прави човека свободен (Хербарт 1990: 53-55) [33].

Разглеждането на гражданското образование като единство на обучение и възпитание, водещо към формирането на „добродетелни“ членове на нацията и граждани на държавата, е валидно и през XX век – не само в творчеството на „традиционалисти“ като германеца Г. Керценщайн и руснака Ан. Макаренко (включени впрочем през 1998 г. в списъка на ЮНЕСКО на четиримата педагози, „определили стила на мислене в педагогиката на XX век – другите са Дж. Дюи и М. Монтесори), или български автори от първата половина на века като К. Владимиров и Д. Кацаров [34], но както вече беше посочено, в края на миналия и началото на настоящия век и в работите на редица представители на либералната теория на образованието в САЩ (Дж. Патрик) и Великобритания (П. Джон) [35], както и в нормативни документи, регламентиращи образователната практика в тези страни (например, официалната концепция за гражданското образование, изработена от Съвета за национално учебно-възпитателно съдържание на Великобритания (Балкански 1998: 35), както и програмата CIVITAS, регламентираща гражданското образование в САЩ, виждаща неговото съдържание като единство на „граждански знания“, граждански умения“ и „граждански добродетели“, изразяващи и защитаващи „ценностите на Американската конституционна демокрация“ (Bahmueller 1992; Иванов 2000:20), а и не само в тях – ЮНЕСКО смята, че „в глобализирания свят е наложително учащите се да придобиват не само познавателни знания и умения, но и ценности, нагласи и умения за общуване“ (Коларова 2014: 203). Джон Патрик в редица свои публикации доразвива идеята на CIVITAS, че гражданското образование трябва да има за свое

съдържание „граждански знания, даващи възможност, за информирано участие в живота на демократичното общество“, „граждански интелектуални и практически умения, които позволяват ефективно участие в публичния живот“ и, това, което „надхвърля“ традиционния либерален подход, са „гражданските добродетели“, които изграждат позитивното възприемане на принципите и идеалите на съвременната демокрация: любезност, честност, благотворителност, състрадание, смелост, лоялност, патриотизъм и самоконтрол. Така, въпреки че разглежда добродетелите като елемент на „гражданското образование“, а не като негов синтез – „краен“ резултат и цел, Патрик прави съществена крачка в тази посока и така достига и до важната постановка, че гражданското образование води към „създаване“ на гражданите на демократичното общество, защото те „не се раждат“, а „се изграждат“ (Patrick 2006: 20-21), т.е. се „създава ново качество“, „нова онтологична реалност“, каквато е и една от основните тези на настоящето изследване.

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На основата на казаното може да се приеме, че тезата, че „претенциите“ за „превъзходство“ на „възпитателния аспект“ на гражданското образование се дължат на това, че той е „исторически възникнал най-рано“, поради което, когато светът е извървял „сериозен път на развитие на човешките права“, не отговаря на изискванията на „рано порасналите деца на нашето съвремие“, не изразява вярно не само съществуващите тенденции в развитието на възгледите за гражданското образование, но и неговата природа и смисъл [36]. Явно е, че при един сериозен научен и „граждански“ отговорен подход не може да става дума за „първенство“, а че разглеждането на гражданското образование като единство на обучение и възпитание, водещо към постигане на гражданска образованост, имаща своя фокус в изграждането на добродетелни граждани, не само по-точно изразява същността на гражданското образование, на неговите цел и резултат, към които се стреми, но това разглеждане е исторически трайно, не е израз, както се твърди, на „затвореното“ общество (Радев 1995: 22), а на това, че то обосновава действителния и работещ път за формиране на активни граждани на съвременното общество. Именно това разбиране трябва да се възприеме „осъзнато“, „открито“ и „последователно“ и в съответните държавни нормативни документи, и в образователната практика в страната, тъй като и сега, както беше показано, не само в научната литература, но и в редица документи те липсват, което води и до

противоречия в защитаваните тези и определяните задачи за тяхната реализация. Показателен пример в това отношение е „Наредба №13“ на МОН, в която същността и целите на гражданското образование се определят така: „Гражданското образование е насочено към формиране на гражданско съзнание и граждански добродетели и е свързано със знания за устройството на демократичното общество, за правата и задълженията на гражданина и с умения и готовност за отговорно гражданско поведение“ (Наредба №13, Гл. 2, чл.3, ал.2). По-нататък обаче, идеята за „добродетелите“ се „забравя“ и в текста се говори за знания, умения, отношения и компетентности, което предопределя и акцента, който се дава върху „обучението“, като „възпитанието“ отсъства почти напълно в текста на наредбата, а както беше показано в изследването, за да бъде успешно и за да може гражданското образование да постигне значими практически резултати, то трябва да се насочи към формиране на гражданска образованост и добродетелност – пътят за изграждане на граждани с активна и действена, социално ангажирана и изразяваща и защитаваща индивидуалното и общественото благо гражданственост.

5. БЕЛЕЖКИ

1. Тук искам специално да подчертая, че настоящият текст е опит (от малкото такива в българската научна литература) да се изследва проблемната област на гражданското образование през призмата на „философията“, а не през призмата на „педагогиката“ или на „теорията на образованието“, каквито са господстващата част от публикациите по тази тема. Освен това за разлика от множеството „преповтаряния“ в един или друг вид на съществуващи, главно в англоезичната литература, „исторически прегледи“ на възгледите за гражданското образование, анализът се осъществява на „емпиричната“ основа на автентичните текстове, което налага и честите и сравнително „дълги“ цитати в него.

2. Трябва да се посочи взаимовръзката между понятията полис, политика и гражданин – последните две са „производни“ от първото: полис (град (-държава)) (polis) – политика (politeia)– гражданин (polites). Взаимовръзка, която детерминира гражданството и схващанията за гражданството не само в античността, но и в цялостната им история до наши дни.

3. Това „разделение“ остава трайно в историята, като преминава през различни прояви и интерпретации, като според мен, което ще се опитам да покажа по-късно в изложението, въпреки нееднозначното му

тълкуване, запазва своята правомерност и днес, особено разгледано през призмата на връзката му с „образованието“ в гражданство (в гражданственост).

4. „Гражданинът е бил преди всичко войник. Във всеки град, както посочва Павсаний, заедно с източник на вода, пазар, обществени здания и театър е имало и гимназион. Не е могло да отсъства. Гражданинът е прекарвал голямата част от времето си на пазара и в гимназиона. Той е участвал в еклесията, в съда като съдебен заседател, редувал се е в съвета и като длъжностно лице и преди всичко в походи, десетилетия година след година; последното е станало в Атина именно в класическите времена толкова интензивно, каквото не е било в нито една диференцирана култура до и след това време. Върху всяко достатъчно значително състояние демократичният полис е налагал своята ръка. Литургичната задълженост на триерархията, снаряжаването на военните съдове и назначаването на техния команден състав, йерархията; организирането на големи празненства и представления, принудителните заеми при необходимост, атическият институт на антидосиса – всичко това е създавало неустойчивост в състоянието на гражданите“ (Вебер: *Город*, 15, gtmarket.ru > Гуманитарная библиотека).

5. „Полисът в качеството си на военен съюз е бил абсолютно суверенен и се е разпореждал напълно с гражданина. Въпреки знаменитото твърдение на Перикъл в речта му при погребението на Тукидид, че в Атина всеки може да живее както иска, строго са се наказвали лошото управление на стопанството, разточителното отношение към наследени военни придобивки (*bona patria vitae* римската формула за лишаване от наследство), нарушаване на съпругеската вярност, недоброто възпитаване на сина, недоброто отношение към родителите, безбожието, горделивостта (*hybris*) — въобще всяко поведение, представляващо опасност за военния и гражданския ред и способно да предизвика гнева на боговете, застрашаващ полиса; в Рим това е водело след себе си намесата на цензора. Следователно, по принцип за лична свобода в начина на живот не е могло да става и дума, а там, където тя фактически е съществувала, както в Атина, това е било следствие на по-малката дееспособност на гражданската милиция. Икономически, гръцкият град също се е разпореждал напълно с имуществото на гражданите: при неплащане на дълг градът още в елинистичното време е давал като залог на кредитора имуществото на длъжника и него самия“ (Вебер: *Город*, 15, gtmarket.ru > Гуманитарная библиотека).

6. По-подробно за същността и спецификите на гражданството в античния Рим, Вж.: Коларова, Ц., Гражданско образование в университета, София, УИ „Св. Кл. Охридски“, 2014, с. 48-53; Фан, И.Б., Античните модели гражданства www.ifp.uran.ru/files/publ/eshegodnik/2002/6.pdf; Вебер, М., Античная и средневековая демократия, В: Вебер, М., Город, gtmarket.ru > Гуманитарная библиотека; Weber, M., Citizenship in Ancient and Medieval Cities (pp. 43-53). In: The Citizenship Debates, Gershon Shafir, (ed.), Minneapolis: University of Minnesota Press.

7. Добродетелността, запазването на честта е основна характеристика на римския гражданин. Тяхното загубване е свързано с частично или пълно загубване на гражданството. Хр. Кръстев, посочва, че загубването на римско гражданство става със загубване на свободата (*capitis deminutio maxima*). Основанието за загубване на свободата от един гражданин е неговият плен от неприятел. Римското гражданство се губи и с налагане на наказанията за изгнание (*deportation in insulam, relegation in insulam*). Намаляване на гражданските права на един римски гражданин може да стане с налагане на наказанието *infamia*, думата означава „лоша слава, позор“. Това наказание се налага с едикт на претора. Гражданинът, получил това наказание, загубва правото на гласуване и почести (*ius suffragii et honorum*) и загубва правото си да пледира или да представлява пред съда друго. Инфамията се присъжда след извършване на безчестни постъпки, упражняване на срамни занаяти (сводничество, проституция, актьорско занятие и пр.), след присъда за позорни престъпления (кражба-*furtum*, неправда-*iniuria*, грабеж-*rapina*) или на лица, които се явяват на сцената или арената, без да са актьори или гладиатори. Кръстев, Хр., Гражданството – творение на държавата, Правен преглед, 1/ 2007 г., с. 206-245, <https://law.nbu.bg/download/departamenti/law/Publikacii/praven-pregled-2007.pdf>

8. В изследването, въпреки преобладаващото мнение в литературата, че за „гражданство“ може да се говори само по отношение на античността и от Просвещението насам (или дори само по време на модерността, тъй като то е „рожда“ на „новото време“ на либералните демокрации („отвореното общество“) възникнали/о след 17-то столетие (Рососк 1998: 31; Балкански, Захариев 1998: 25, 26)), се защитава тезата, че то се отнася и до средните векове, първоначално поне в неговото „юридическо“ провление, а по-късно в известен смисъл и в политическото – в западноевропейския средновековен град.

9. Коренът на думата поданик е „дан” от „давам”, в смисъл на задължения на човека да спазва законите и правния ред в държавата. Етимологията на думата идва от латински – *subiectus* – който се намира под, подчинен, подвластен, в смисъл подчинен и подвластен на суверенната власт на държавата, т. е. законите и правото. Кръстев, Хр., Гражданството – творение на държавата, Правен преглед, 1/ 2007 г., с. 206-245, <https://law.nbu.bg/download/departamenti/law/Publikacii/pravenpregled-2007.pdf>; Вж. също Онлайн Тълковен речник: Значение на думата поданик - мн. поданици, м. Човек, който административно е обвързан с определена държава, принадлежи към нея и се подчинява на законите ѝ.

Синонимен речник: (същ.) гражданин, избирател, данъкоплатец. talkoven.onlinerechnik.com/duma/поданик

10. Евсевий е роден през 263 г. в Палестина. Християнско образование получава в гр. Кесария, където става и епископ в 314 г. Утвърдено е менението, че е първият историк на Църквата. Най-известното му произведение е „История на Църквата“, в което на основата на множество конкретни факти и документи се проследява тази история от възникването на християнството до обявяването му от император Константин Велики за единствена държавна религия на Римската империя през 324 г.. Друго негово изключително важно произведение е „Житие на Константин“, в което Евсевий не само изразява възхищението си от делото на императора, но и обосновава идеята за „божествеността“ на християнския император. Умира в 339 или 340 г..

11. Едно от най-„великите“ дела на император Юстиниан I е съставянето на т.нар. „Юстинианов кодекс“. Още в 528 година, след като е заел престола, Юстиниан определя комисия, която да състави кодекс на имперските закони. Той е публикуван първо в 529 г., после е преработен и приет като законодателен акт в 534 г. През това време предишни актове са отменени. Този Кодекс става първата част от „Корпус юрис цивилис“. Втората част, наречена „Пандекти“ (или „Дигести“), е сборник от възгледите на видни римски прависти. Той също има силата на закон. А третата част — „Институции“, е наръчник или учебник по правни науки. И накрая, законите, прокарани от Юстиниан след приемането на Кодекса, са събрани в „Новели“, издадена след неговата смърт. Вж.: Харт, М., 100-те най-влиятелни личности в историята на човечеството. София, Репортер, 2005, с. 351-352.

12. „Това означава, че в Средните векове носителите на „демократията“ от самото начало са били предприемачите... Средновековните граждани са били заинтересовани от доходи чрез

мирна търговия и промишлена дейност, при което в най-голяма степен това се отнася за низшите слоеве на бюргерството, за което свидетелства противоположността на политиката на *popolo minuto* на политиката на висшите съсловия в Италия. Политическата ситуация на средновековния гражданин го е превръщала в *homo oeconomicus*, докато в Античността полисът от времето на разцвета му е запазвал характера си на високо развит технически военен отбранителен съюз. Античният гражданин е бил *homo politicus*.“ Вебер, М., Античная и средневековая демократия, В: Вебер, М., Город, с. 6, 9; gtmarket.ru > Гуманитарная библиотека

13. Автори като М. Зимер, М. Алън, Д. Силвър и др. защитават позицията, че Web 2.0 не представлява нещо качествено ново и е съществувал под някаква форма и преди да бъде „идентифициран“ от Т. О’Райли през 2004 г. и всъщност е само „по-съвършено“ средство за формиране на общественото мнение и извличане на огромни печалби от господстващата в мрежата „нетокрация“. Вж.: Проданов, Х., Дигиталната политика, София, Фабер, 2012, с. 136.

14. През 2011 г. потребителите на Facebook вече наброяват 800 милиона, като само през 2010 г. броят им се е увеличил с 200 млн. Twitter пък наброява в същата година 225 млн. потребители, от които 100 милиона са активни. Всеки ден в микроблогърската мрежа са публикувани 250 млн. туита. 1 трилион видео клипа са гледани в YouTube през 2011 г. На всеки човек на Земята са се падали по 140 гледани клипа в сайта. Вж.: News. bg, 25.01.2012.

15. Трудно е да се прецени какъв процент от световното население ползва мобилни телефони, но по приблизителни данни става дума повече от половината от човечеството, като за вискоразвитите страни за над 85-90 %. Вж.: <http://bg.wikipedia.org/wiki/-> статия „Мобилен телефон“, а също така <http://newtrend.bg/social-media/twitter-facebook-instagram-igeosotsialnata-vselenata>.

16. Техническата достъпност се изразява в предлагането на все по-„прости“ за използване дигитални устройства (компютри, лаптопи, таблети, смартфони и т.н.) и съпътстващ ги софтуер; технологичната – във все по-разширяващата се инфраструктура и опростяване на „работата“ в интернет, особено в „семантичната“ технология Web 3.0; финансовата – в стремителното намаляване на цените на техниката и интернет услугите; езиковата – в преодоляването на англоезичната зависимост и утвърждаването на „полилингвизма“ на интернет, включително чрез внедряването на софтуер за автоматичен, засега предимно текстови, а при Web 3.0 и гласов превод от един на друг език, в зависимост от желанието на ползвателя.

17. Вероятно „по-образно” комуникационното общество би могло да бъде определено и като „магическо”, по аналогия на обществото на известния литературен и филмов герой Хари Потър, в което може би „най-могъосническото” умение е умението за „магипортацията”.

18. М. Кастелс за да определи този феномен на „мрежовото общество” използва термините „безвремево време” и „безпространствено пространство” („timeless time”, „spaceless space”). Вж. Проданов, Х., Цит. пр., с.140.

19. Като потвърждение на това твърдение освен посочените в бел. 14 данни може да се допълни и фактът, че 15 от 20-те най-популярни в света сайта са или социални мрежи, или са включили възможността да функционират и като социални мрежи. Вж.: Проданов, Х., Цит. пр., с.157.

20. В плана на тези размишления си струва да се постави на обсъждане и самото определяне на термина „гражданско образование“. В българската литература такова обсъждане почти не е осъществено. Единствената позната ми публикация, в която се прави преглед на възможните интерпретации на този термин е „Гражданско образование в университета“, където нейната авторка Ц. Коларова, представя вариантите „гражданско образование“; „гражданствено образование“, „образование за гражданство“, „съвременно демократично гражданско образование“, „образование за демократично гражданство“ и „демократично образование“, след което тя, без особен анализ „за“ или „против“ на всеки отделен вариант, приема да използва термина „гражданско образование“ на основата на това, че този термин вече е утвърден, а е и по-„кратък и удобен“ от останалите (Коларова 2014: 199-201). Без да влизам в дискусия с тази позиция, смятам че е редно, първоначално поне в научното и публичното пространство, да се започне обсъждане и ако се приеме, че е правомерно, да се осъществи и налагане на нова терминология, която по-точно ще изрази същността на явлениято и ще доведе след това и до промяна в съдържанието на образоването в „гражданство“ и „гражданственост“.

21. Тази „неяснота“, според мен, е и една от главните причини (ако не главната), обуславяща факта, за който говори Г. Якимов, на нереализирането, въпреки „все по-належащата нужда“, на „добрите намерения“ за въвеждане на гражданското образование в българското училище, „обучението на учениците в гражданственост“, с оглед подготовката им като активни граждани на обществото (Якимов 2011: 7, 8).

22. В исторически план в България след Освобождението, въпреки съществуващите вариации, се налага терминът „гражданско обучение“,

което е и израз, и път за формиране на посочената позиция. Подробно за различните етапи, разбирането и съдържанието на „гражданското обучение“ в нашата страна Вж.: Якимов, Г., Гражданско образование (теория, история, съвременни измерения), София, Авангард Прима, 2011, с. 91-211; Паев, К., За приемствеността между средното училище и висшето юридическо образование, https://issuu.com/legaleducation/docs/doc._k._paev_-_za_priemstvenostta_m

23. Макар и косвена, подобна връзка би могла да се търси и в латинския, и произлизащите от него европейски езици. П. Радев посочва, че в латинския си вариант от времето на Цицерон думата „*educō*“ означава най-вече отглеждане на растения и отхранване на животни – „*educō flores herbas, bestiarum*“ или пък „*educō senectam alculus*“ – храня някого на стари години, а може и „*educō, duxī, ductum*“ – издигам, извеждам, възпитавам, отглеждам, превъзносям (Радев 2015: 5), като „образността“ би трябвало да се търси в „отглеждането“, „възпитанието“, които създават нов „образ“ на началното състояние на човека.

24. „Етимологичният“ подход във философията и научното познание не е „на почит“ в нашата страна, въпреки неговите евристични възможности. Пример за евристичността на неговото приложение във философско-политическото познание, създаващо възможности за изследване на проблема за гражданството и гражданската образованост са редица публикации на М. Илин, обобщени в монографията „Слова и смислы: Опыт описания ключевых политических понятий“, Москва, РОССПЭН, 1997.

25. „I.26. След това рече Бог: да сътворим човек по Наш образ, (и) по Наше подобие; и да господарува над морските риби, и над небесните птици, (и над зверовете) и над добитъка, и над цялата земя, и над всички гадини, които пълзят по земята.

27. И сътвори Бог човека по Свой образ, по Божий образ го сътвори...

28. И благослови ги Бог, като им рече..., пълнете земята и обладайте я и господарувайте над ...

III. 22. И рече Господ Бог: ето Адам стана като един от Нас да познава добро и зло...“ (Библия 1995: Битие (I),1-26, 27, 28; 3-22).

26. Струва ми се, че тук е мястото да се посочи, че подобна съзнателно търсена или съществуваща по други причини „неяснота“ или „неизясненост“ е „налице“ въобще за същността и отношението между образование, обучение и възпитание, като в много случаи те се използват като взаимозаменями, включително в съседни изречения на една и съща

страница на даден текст. В случая няма да посочвам конкретни примери, защото смятам, че не е необходимо – всеки може да ги намери в първата попаднала му публикация по темата. В следващото изложение ще бъде направен опит да се представи един по-категоричен („по-изчистен“) вариант за представяне на това отношение, който да послужи за основа както за очертаване на същността и целите на гражданското образование, така и, както беше посочено в увода, за изказване на други мнения и становища и за критика (съдържателна и евристична !?) на формулираната в него позиция.

27. Д. Тодорина е категорична, че „утвърденото с векове традиционно схващане“ за съдържанието и целта на обучението, което господства и в „съвременната българска дидактика“ може да се сведе до „всеизвестната формула „ЗУН“ (формиране на знания, умения и навици у учениците)“ (Тодорина 2010: 235).

28. Кое то все пак означава, че и „либералното общество“ не се отказва от „възпитанието“, т.е. от целенасоченото, макар и осъществявано не от училището, предаване на традиционните морални (и общочовешки, и религиозни, и естетически, и др. културни) ценности на „подрастващите“ и формирането им не само като знаещи и можещи, но и ценостно изградени (със съответстващите на обществото „добродетели“) цяластни личности. Друг е въпросът доколко е „ефективен“ този възпитателен, а като цяло – образователен модел, като се има предвид неговия резултат, една от най-ярките прояви на който са множеството примери на насилие, включително масови убийства в американските училища, например.

29. В този план може да се раглежда и позицията на Св. ап. Павел в неговото Първо послание до Коринтяни, където той изтъква: „Да говоря всички езици човешки и дори ангелски, щом любов нямам, ще бъда мед, що звънти, или кимвал, що звека.

2. Да имам пророчески дар и да зная всички тайни, да имам пълно знание за всички неща и такава силна вяра, че да мога и планини да преместям, – щом любов нямам, нищо не съм.“ (Библия 1995: 1 Коринтяни, 13).

30. Няма да се спирам на съществуващите в българската литература схващания за „компетентността“, защото те общо взето се преповтарят и когато се формулират и изясняват, това се прави с цел да се „обоснове“ „правилността“ на позицията, според която резултатът на гражданското образование е формирането на „знания, умения и навици“, които прерастват в „компетенции“. Все пак като „типичен“ пример в това отношение ще посоча статията „Насърчаване на гражданското участие на

младите хора посредством неформалното учене и образование. „Формиране на ключови компетентности“ (Кършакова 2017).

31. П. Балкански, например, макар че правилно изтъква, че „гражданството“ не е професия и посочва че цел на гражданското образование е да формира „добър“ гражданин (Балкански 1998: 10), което според мен, е нещо различно от „компетентен“ гражданин, както в редица други места във вече цитираното изследване, и тук проявява логическа (и фактологическа) непоследователност и също „пропуска“ добродетелността като резултат и цел на гражданското образование.

32. Тълковен речник: Добродетел, добродетелта, мн. добродетели, ж.

1. Нравствено качество с висока положителна оценка в обществото. Ти имаш много добродетели и само един недостатък.

2. Само ед. Непоквареност, чистота в помислите. Пази своята добродетел. Добродетелта (на латински: *virtus*, на старогръцки: ἀρετή „арете“) е морално превъзходство .

Добродетел е дадена положителна характеристика, смятана за морално (изключително) добра и поради това ценена като фундамент, като принцип и като добра в морален аспект черта, както и морално действие.

Синоними: (същ.) благородство, човещина, доброта, честност, скромност, добродушие, безкористно (Тълковен речник, technik.info/ добродетел).

33. На фона на тези мисли на Й. Хербарт едва ли може да се приеме като научно-обективна оценката, според която „съвременното гражданско образование...не бива да има нещо общо с такива сътворени в различни времена педагогически ерзаци и нововъведения като дресиращото „възпитаващо обучение“ на Й. Хербарт...“ (Балкански 1998: 9). Тя, както и редица други подобни, макар и не така крайни оценки, имат явен идеологически характер и от тази идеологически натоварена позиция, както беше посочено, предопределят изключването на възпитанието от образователния процес и го свеждат до обучението и формулата „ЗУН“. Що се отнася до „дресирането“, ще посоча, че възпитанието, както и всяка човешка дейност може да се реализира, и се е реализирало, с различни методи и средства (Попков 2010: 93-101), включително с „насилие“ и „дресировка“ (Дюркем 1941), но това не означава, че явлението „възпитание“ трябва да се отъждествява с методите за неговото постигане. Тук не е мястото да се занимавам с тази голяма тема, но ще приведа само мнението на самия Хербарт, който по повод на „възпитателните методи“, посочва, че те не трябва „да

смушават детската душа“ и учителите да се въздържат от „всякаква ненужна употреба на онази власт, чрез която вместо да се прекършва волята, се влияе на настроението и се смушава веселието на духа“ (Хербарт 1990: 53).

34. В произведения, публикувани от двамата в началото на 40-те години на XX век (време, в което подобно на нашето, българското общество е изпълнено и с големи надежди, и с ясното разбиране, че пред „народното“ образование стоят значими и неотложни задачи за формиране на нови граждани на държавата), те категорично обосновават и извеждат на преден план необходимостта от разглеждане на образованието като единство на обучение и възпитание и виждат неговата цел в постигането на тази основа, на всеобхватно усъвършенстване на природата на човека и обществото (Владимиров 1942; Кацаров 1943).

35. В статия, публикувана и в българското списание „Педагогика“ през 1992 г. – „Влияние на училищната етика върху гражданските нагласи на учениците“, П. Джон аргументира тезата, че училището не само трябва да „обучава“, но и да изгражда подрастващите като граждани на обществото. „Гражданското образование – подчертава той – е съществено за всеки ученик. То помага на всеки един да разбере задълженията, отговорностите и правата на гражданите и допринася за зачитането на ценностите, определящи обществото – справедливост, демокрация и уважение към властта на закона“ (Джон 1992).

36. Позиция на Ц. Коларова, изказана в иначе заслужаващо внимание мащабно изследване „Гражданско образование в университета“. Без да се спирам в подробности на тази позиция ще отбележа, че, както повечето български автори и Ц. Коларова се „колебае“ в отношението си към наличието на „възпитателен момент“ в гражданското образование. В началото на изследването тя пише, че въпросът за предмета на гражданското образование е „ясен“ – това е „обучението и възпитанието в гражданско поведение, т.е. в гражданство“ (Коларова 2014: 19), по-късно обаче, когато специално се занимава анализа на различните възгледи по този въпрос само в рамките на няколко страници, макар и с известна „модификация“ тя променя почти диаметрално посочената позиция. След като, както стана дума, първоначално тя „се съмнява“ в правомерността възпитанието в съвременните условия да има място в гражданското образование, малко по-късно приема като аргументирана тезата на В. Гюрова, че правното възпитание е основен елемент на съвременното гражданско образование, като посочва, че Гюрова „прецизно определя целта на

правното възпитание“ като формиране на уважение към правото и закона и на гражданина на демократичното общество. Все в тази посока, но без наличието на категоричност, се движат мислите на Коларова в следващите страници, когато говори за социално-правното образование като посочва, че развиваното „главно“ в „англоезичните страни“ „Low Related Education“ предполага постигането на „социално-правна образованост“, разбана като „знания, умения, качества и убеденост“, т.е. „предполагаща“ – „1. минимум знания и 2. дължимото поведение като краен резултат“ (Коларова 2014: 192-196).

Яснотата и последователността са особено важни характеристики на подхода към същността и целите на гражданското образование, защото и сега, както беше показано, не само в научната литература, но и в редица документи, те липсват, което води и до противоречия в защитаваните тези и определяните задачи за тяхната реализация. Показателен пример в това отношение е „Наредба №13“ на МОН, в която същността и целите на гражданското образование се определят така: „Гражданското образование е насочено към формиране на гражданско съзнание и граждански добродетели и е свързано със знания за устройството на демократичното общество, за правата и задълженията на гражданина и с умения и готовност за отговорно гражданско поведение“ (Наредба №13, Гл. 2, чл.3, ал.2). По-нататък обаче, идеята за „добродетелите“ се „забравя“ и в текста се говори за знания, умения, отношения и компетентности, което предопределя и акцента, който се дава върху „обучението“, като „възпитанието“ отсъства почти напълно в текста на наредбата.

ЛИТЕРАТУРА

Avgustin Blazheni, Za Bozhiya grad. Sofiya, Izdatelstvo „Zahariy Stoyanov“, T. 1, 2005; T. 2, 2008. Tsitatite ot Kniga edinadeseta, Glava parva i sledvashtite knigi na „Za Bozhiya grad“ sa v prevod na I. Iv. Manova ot ruski ezik. Ispolzvaniyat ruski prevod e na sayta na „Russkiy Gumanitarnyy Internet-Universitet“ na adres: http://www.i-u.ru/biblio/archive/avgustin_o/.

Aristotel, Politika, Sofiya, Otvoreno obshtestvo, 1995.

Balkanski, P., Z., Zahariev, Vavedenie v grazhdanskoto obrazovanie, Sofiya, Laska, 1998.

Bauman, Z., Globalizatsiyata, Sofiya, „LIK“, 1999.

Bezrukova, V.S., Osnovay duhovnoy kulyturay (entsiklopedicheskiy slovary pedagog), Ekaterinburg, 2000.
https://spiritual_culture.academic.ru/1508/Obrazovannosty

Beykar, R., Obrazovanost ili ekspertnost? Liberalen pregled, 2014, www.librev.com/index.php/component/phocadownload/category/20-2014?...2014

Bek, U., Noviyat kosmopolitizam na savremennostta, 2007, http://www.librev.com/index.php?option=com_content&task=view&id=131&Itemid=0

Bibliya, Sofiya, Izd. Sv. Sinod na Balgarskata Tsarkva, 1995.

Veber, M., Antichnaya i srednevekovaya demokratiya, V: Veber, M., Gorod, gtmarket.ru › Gumanitarnaya biblioteka

Vitanova, N., Obrazovatel'nata paradigma na Aristotel, 2016, https://www.researchgate.net/.../303737135_

Vitanova, N., Obrazovatel'nata paradigma na Platon, 2013, www.conference-burgas.com/maevolumes/vol9/BOOK%203/b3_18.pd

Vladimirov, K., Obrazovanie, vazpitanie, obuchenie, Sofiya, 1942.

Valchev, R., Obrazovanie za demokraticno grazhdanstvo, Sofiya, Civitas, 2003.

Valcheva, Dobrodetelta – izraz na moralno savarshenstvo, Kultura, 2006, <https://valtcheva.com> ›

Ganchev, P., V bitka za badeshteto. Svetat i Balgariya v globalnata epoha. Varna, 2002.

Georgiev, O., P., Georgieva, Filosofiya i obrazovanost, Sofiya, UI „Kliment Ohridski“, 1990.

Georgieva, M., Twitter, Facebooc, Instagram i geosotsialnata vselena, <http://newtrend.bg/social-media/twitter-facebook-instagram-i-geosotsialnata-vselena>.

Grazhdanstvoto – edna osporvana kontseptsiya, <https://pjp-eu.coe.int/documents/.../2.../b7046f8e-3272-419d-87dd-97a901b57d84>

Gumilev, L. N., Etnogenez i biosfera Zemli, Moskva, 2003, s. 59-62, 152, 434.

Dzhon, P., Vliyanie na uchilishtnata etika varhu grazhdanskite naglasi na uchenitsite, Pedagogika, №2, 1992.

Dimitrov, P., Demografskite tendentsii do kraya na veka i perspektivite pred Balgariya. Geopolitika & geostrategiya, № 5, 2015, s. 5-14.

Dichev, I., Grazhdani otvad mestata? Novi mobilnosti, novi granitsi, novi formi na obitavane. Sofiya, Prosveta, 2009.

Dmitriev, T., Institut grazhdanstva i sovremennoe obshtestvo: istoricheskiy opayt Zapada, www.perspektivy.info/.../institut_grazhdanstva_i_sovremennoj, 18/08/2014

Dragon, Zh., Imperatorat i sveshtenikat. Etyud varhu vizantiyskiya „tsezaropapizam”, Sofiya, AGATA-A, 2006.

Dyurkem, E., Nravstveno vazpitanie, Sofiya, 1941.

Zimel, G., Chuzhdenetsat, V: Sotsiologiya na lichnostta. Sast.:Nikolov, L., L. Deyanova. Sofiya, Nauka i izkustvo, 1990, 348-352.

Ivanov, I., Vaprosi na grazhdanskoto obrazovanie, Shumen, Aksios, 2000. www.ivanpivanov.com/uploads/sources/1_Grajdansko-obrazovanie.pdf

Ivanov, I., Teorii za obrazovaniето, Shumen, UI „Episkop Konstantin Preslavski“, 2004.

Ivanov, I., Grahdansko obrazovanie i interkulturno obrazovanie, www.ivanpivanov.com/.../38_Grajdansko-obrazovanie-i-Interkulturno-obrazovanie.

Iliev, I., Politicheski protses i problemi na formiraneto na grazhdanska kultura v Balgariya prez Prehoda, Silistra, 2005, <https://www.socialninauki.com/php/modules.php>

Ilyin, M., Slova i smayslay: Opayt opisaniya klyuchevayh politicheskikh ponyatiy, Moskva, ROSSPEN, 1997.

Kant, I., Otgovor na vaprosa „Shto e prosveshlenie?”, Filosofska misal, № 12, 1984, www.litclub.com/archiv/broi33/kant.htm

Katsarov, D., Obshtestvenite strani na obrazovaniето, Svobodno vazpitanie, God. XXII, 1943, №5-6

Kivi, B., Gigabaytay vlasti: Informatsionnaye tehnologii mezhdru svobodoy i totalitarizmom, M., Bestseller, 2004.

Kolarova, Ts., Grahdansko obrazovanie v universiteta, Sofiya, UI „Sv. Kl. Ohridski“, 2014.

Komenski, Ya., Izbrani pedagogicheski proizvedeniya, Sofiya, Prosveta, 1992.

Krastev, Hr., Grahdanstvoto – tvorenie na darzhavata, Praven pregled, 1/ 2007 g. , s. 206-245, <https://law.nbu.bg/download/departamenti/law/Publikacii/praven-pregled-2007.pdf>

Karshakova, P., Nasarchavane na grazhdanskoto uchastie na mladite hora posredstvom neformalnoto uchene i obrazovanie. Formirane na klyuchovi kompetentnosti, Volume 89, Number 8, 2017, s. 1087-1094.

Mayendorf, Y., Vizantiysko bogoslovie. Istoricheski nasoki i dogmaticheski temi, Sofiya, 1995.

Manov, B., Evraziystkiyat proekt kato model za ustoychivo razvitie i negovata interpretatsiya v Balgariya. V: Inovatsionno povedenie, predpriemachestvo i ustoychivo razvitie, Sofiya, Izdatelstvo „Znanie“, 2014.

Nadezhdna identichnost/ e-govs, Kultura, br.4, (2622), 04.02.2011.

Manov, B., Paradigmi i doktrini v evropeyskata politicheska misal, Blagoevgrad, UI „Neofit Rilski“, 2014.

OON 1948: Vseobshta deklaratsiya za pravata na choveka na OON ot 1948 g.
<<http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=blg/>>(12.10.2010)

Paev, K., Za priemstvenostta mezhdur srednoto uchilishte i vissheto yuridichesko obrazovanie, https://issuu.com/legaleducation/docs/doc._k._paev_-za_priemstvenostta_m

Petkov, Y., Kapital Layt, 08.01.2009

Piko della Mirandola, Dzh., Rechy o dostoinstve cheloveka. V: Istoriya estetiki. Pamyatniki mirovoy esteticheskoy maysli v 5-i tt, T.1, psylib.org.ua/books/_pikodel.htm

Platon, Darzhavata, Sofiya, Nauka i izkustvo, 1981.

Popkochev, T., Metodi i sredstva na vazpitanie. V: Pedagogika, Blagoevgrad, UI „Neofit Rilski“, 2010, s. 93-101.

Prodanov, H., Digitalnata politika, Sofiya, Faber, 2012.

Radev, P., Filosofiya na obrazovaniето, Plovdiv, 1995.

Radev, P., (sast.), Pedagogika, Plovdiv, Hermes, 2007.

Radev, P., Traditsii i savremennost v obrazovaniето (Shtrihi za diskusiya), Plovdiv, UI „P. Hilendarski“, 2015.

Rasheva-Merdzhanova, Ya., Transformatsiya na klyuchovite kompetentnosti na savremenniya uchitel v konteksta na sotsialnoto vzaimodeystvie. V.: Dialogat mezhdur pokoleniета i obshtestvenite strukturi chrez uchilishnata institutsiya, Sofiya, IK „Obrazovanie“, 2010.

Rols, Dzh., Teoriya na spravedlivostta, Sofiya, Izd. Sofiya-S.A., 1998.

Rols, Dzh., Politicheskiyat liberalizam, Sofiya, Obsidian, 1999.

Rasel, B., Istoriya na zapadnata filosofiya i neynata vrazka s politicheskite i sotsialnite usloviya ot nay-ranni vremena do dnes, T. 3, Savremenna filosofiya (Ot Renesansa do logicheskaya analiz), Sofiya, IK „Hristo Botev“, 1996.

Salmin, A.M., Tserkovy, gosudarstvo i politika v katolicheskome mire, Polis №6, 2005.

Spravochnik za Evropeyskiya sayuz – 2015. Imigratsionna politika - Europa. www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/bg/FTU_5.12.3.pdf

Staykova, E., Grazhdanstvoto v savremenniya globalen kontekst, eprints.nbu.bg/2312/1/EStaikova_CitizenshipNBU.pdf, 2013

Stamenov, I., S. Utsan, Bavnoto ubiystvo na svobodniya internet, Hi Come, septemvri, 2016.

Stanovishte na „Internet obshtestvo – Bulgariya“ po Zakonoproekta za izmenenie i dopalnenie na ZES i motivite kam nego, predostaveni za publichno obsazhdane ot MVR, isocbg.wordpress.com/2009/.

Sastoyaniето na planetata – 2001, Sofiya, 2001.

Todorina, D., Sadarzhание na obuchenieto. V: Pedagogika, Blagoevgrad, UI „Neofit Rilski, 2010, s. 232-240.

Trubetskoy, N.S., Ob istinnom i lozhnom natsionalizme, 2, <http://gumilevica.kulichki.net/TNS/tns05.htm>

Talkoven rechnik na bulgarskiya ezik, talkoven.onlinerechnik.com/duma/obrazovanie, <https://www.t-rechnik.info/words/index/obrazovanie>

Talkoven rechnik, rechnik.info/ dobrodetel

Talkoven rechnik, rechnik.info/kompetentnost

Fan, I. B., Antichnaye modeli grazhdanstva, www.ifp.uran.ru/files/publ/eshegodnik/2002/6.pdf

From, E., Revolyutsiya na nadezhdata. Sofiya, Izdatelstvo „Zahariy Stoyanov“, 2005.

Fromm, E., Imety ili bayty. Moskva, Progress, 1990.

Fukuyama, F., Stroeizat na darzhavata. Upravlenie i svetovniya red prez HHI vek, Sofiya, 2004.

Habermas, Yu., Filosofskiyat diskurs na modernostta. Pleven, EA, 1999.

Habermas, Yu., Grazhdanstvo i natsionalnaya identichnosty. V: Demokratiya. Razum. Nravstvennosty: Moskovskie lektsii i intervyu, Moskva, 1995, s. 211-213.

Haktivisti shte usilyat atakite na vragovete na Asandzh, borsi.blog.bg/novini/2010/12/05/prevratyt-wikileaks.645839

Hart, M., 100-te nay-vliyatelni lichnosti v istoriyata na chovechestvoto. Sofiya, Reporter, 2005.

Hegel, G. V. F., Filosofiya na pravoto, Sofiya, Gal-Iko, 2001.

Herbart, Y., Izbrani pedagogicheski sacheniya, Sofiya, Narodna prosveta, 1990.

Shyutts, A., Chuzhdenetsat. Sofiya, LIK, 1999.

Yakimov, G., Grazhdansko obrazovanie (teoriya, istoriya, savremenni izmereniya), Sofiya, Avangard Prima, 2011.

Bahmeuller, Ch., The Core Ideas of “CIVITAS: A Framework for Civic Education”, ERIC Digest, 1992, <https://eric.ed.gov/?id=ED346016>

Beck, U., C., Cronin, *Cosmopolitan Vision*. Polity Press, Cambridge, 2006.

Branson, M., *The Role of Civic Education*. A Forthcoming Education Policy Task Force Position Paper from the Communitarian Network, September 1998, civiced.org/papers/articles_role.html

Citizenship, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, First published Fri Oct 13, 2006; substantive revision Mon Jul 17, 2017, <https://plato.stanford.edu/entries/citizenship/>

Collins English Dictionary: Complete and Unabridged. Harper Collins Publishers, 2003.

Daly, H., *Globalization and Its Discontents*. *Philosophy & Public Policy Quarterly*. Vol 21, No. 2/3, pp. 17-21.

Dickman, H., (Eds.), *Cultural Diversity, Pluralism and Schools*, 1993, <https://books.google.bg/books?isbn=1134217536>

Diversity and Distrust: Civic Education in a Multicultural Democracy, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000.

Dowd, Douglas F. *Capitalism and Its Economics: A Critical History*. London and Sterling, Pluto Press, 2000.

Introduction to Civic Education, <https://aceproject.org/ace-en/topics/ve/veb/veb01/default>

Paideia | Definition of Paideia by Merriam-Webster; <https://www.merriam-webster.com/dictionary/paideia>

Patrick, J., *Understanding Democracy*. A hip pocket guide, Oxford University Press, 2006, <https://www.annenberghclassroom.org/.../understanding%20democrac>.

Pocock, J., *The Ideal of Citizenship since Classical Times*. In: *The Citizenship Debates*, Gershon Shafir, editor, Minneapolis, University of Minnesota Press, p. 31-43, 1998.

Puka, E., *Political Education*. *The Global Education of Citizen through Active Citizenship*, www.fupress.net › Home › Anno XVI, II-2013 › Puka

Richardson, M., *Testing citizens*. Models of assessment for citizenship, 2006, www.leeds.ac.uk/educol/documents/156406.doc

Wales, j., *An open letter to the political blogosphere*, [http://campaigns.wikia.com/wiki/Mission Statement](http://campaigns.wikia.com/wiki/Mission%20Statement).

Weber, M., *Citizenship in Ancient and Medieval Cities* (pp. 43-53). In: *The Citizenship Debates*, Gershon Shafir, (ed.), Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 43-53, 1998.

What is Civic Education,
mdk12.msde.maryland.gov/instruction/.../what_is_civiced.htm..

World Population Prospects. 2015. United Nations, Department of
Economic and social Affairs, Population Division, 2015.
http://esa.un.org/unpd/wpp/Publications/Files/Key_Findings_WPP_2015.pdf

Computerworld, 05.06.2013.

News. bg, 25.01.2017.

News. bg, 22.10.2016.

News. bg, 30.06.2012.

talkoven.onlinerechnik.com/duma/поданик

<http://www.mediapool.bg/show/?storyid=159896>

<http://123.dir.bg/articles/free.htm>

МИГРАЦИОННАТА ПОЛИТИКА НА ЕС – КУТИЯТА НА ПАНДОРА ИЛИ СРЕДСТВО ЗА СТАБИЛНОСТ?

д-р Елица Димова, Югозападен университет „Неофит Рилски,
edim50@swu.bg

EU MIGRATION POLICY – PANDORA'S BOX OR STABILITY TOOL?

Elitsa Dimova, PhD, South-West University "Neofit Rilski"

Abstract: *The Global Compact on Migration is a UN document that is in line with the overall EU migration policy. Its adoption places some of the aspects of the protection of individuals fleeing from Asia and Africa at a higher international level and asks its signatories to assume national responsibility in solidarity with the Community's decision. But this direction of development raises doubts in some of the EU member states that are increasingly losing control not only on foreign policy aspects but claiming they will not be able to manage their budgets effectively and conduct their social policies. Thus preferential protection of migrant citizens' rights is interpreted by some countries as a threat to their national security. This requires a more accountable EU approach. It is remarkable that a new kind of Europe is being built in which the strong core will be strengthened with a wire fence by the poor member states by transferring their negatives from the international commitments. The EU has two options to pursue its migration policy: to try to help refugee countries to recover their economies by regulating strictly the establishment of the territory of the continent through specific requirements for the adoption of Community laws and culture continued to abdicate the European values that could lead to her collapse.*

Keywords: *EU, migration policy. Global Compact on Migration.*

На междуправителствената конференция, която (ще) се проведе на 10-11 декември 2018 г. в Маракеш (Мароко), (ще бъде гласуван) се гласува Глобален пакт за миграцията, както е предвидено в Резолюция 72/244 на Общото събрание на ООН от 24 декември 2017 г. Той засяга реда и условията за междуправителствената конференция за одобряване на Глобалния пакт за безопасна, организирана и законна миграция или съкратено Глобален пакт за миграцията. Документите, обсъждани в последната година и половина, са опит на международната общност да намери по-трайно решение на демографската катастрофа, която се разрази чрез военните конфликти в Азия и Сирия. Глобалният пакт за

безопасна, организирана и законна миграция бе приет на 13 юли 2018 г. от Общото събрание на ООН с цел да се създадат приемливи международни стандарти за решаване на мигрантския въпрос и се очаква държавите-членки на ЕС да го одобрят. Общността се позовава на целенасочената си и дългосрочна линия на поведение в това направление на основание на чл. 79, параграф I от ДФЕС, който регламентира развиването на обща миграционна политика, целяща да гарантира на всички етапи, ефективно управление на потоците, справедливо третиране на гражданите на трети страни, пребиваващи законно в държавите-членки, както и предотвратяване на незаконната миграция и трафика на хора, и засилена борба с тези явления.

Парадигмата за един нов хармоничен свят, заложен в Глобалния пакт за миграцията е твърде далеч от действителността. Една от причините е, че ценностите, които са най-важни за западния свят са най-маловажни навсякъде другаде. (Маринова 2014: 339) Не можем да не отбележим историческите и културни различия между „Изтока“ и „Запада“, а начинът, по който държавите определят заплахите за своето съществуване, се основава именно върху културно-исторически предпоставки. В този смисъл привлекателността на западната култура и идеология е спорна за разнородния състав на мигрантите, залели Европа в последните години. За Запада модернизацията на обществата от Африка и Азия преминава през възприемане на демокрацията. Това обаче е напълно неприложимо към традиционно консервативните им общества. От една страна регионалните съюзи на Изток започват да се изпълват със съдържание като противостоящи на ЕС и другите центрове на глобална власт. От друга страна конфликтите все повече излизат от рамките на регионалното и се превръщат в такива между цивилизациите. Една от западните идеологии – мултикултурализмът – се провали и се оказва неприложима за ислямските общества, например. Може да се каже, че на практика има един западен и множество незападни цивилизации, чието развитие не отразява познатите трендове за развитие за демокрациите. В същото време светът става все по-анархистичен и все пак в него националните държави продължават да са най-важните актьори на международната сцена. ЕС не може да обхване процесите и на общностно ниво все още не е намерен верният подход. Разделението се задълбочава и в рамките на Общността. В последните години се

наблюдава отчетливо диспозицията на богатия „Север“ срещу бедния „Юг“. Процесът е толкова явен, че се заговори за вътрешно колониално поведение на развитите спрямо останалите страни в Общността. Центробежните и центостремителните сили действат едновременно в рамките на Съюза и все още не е ясно дали кризата в него се предизвика от миграционната политика или е следствие от нея.

В измерението на европейската интеграция опитът за нов глобален формат и преразпределяне тежестта от миграцията върху всички държави-членки и на последиците от международната политика на САЩ, Русия, Турция с участието на някои от развитите европейски държави в Сирия предизвика нови горещи зони на вътрешно напрежение в Общността. САЩ е единствената държава, която предварително се оттегли от Глобалния пакт, последвана от някои европейски държави и Израел. Това, което събуди подозрението на страни като Унгария, Австрия, Полша, Словения, Чехия, Хърватия и Естония е свързано с цената, които трябва солидарно да се понесе от националните икономики и социалните им системи. България, която първоначално подкрепи Пакта, също заяви, че има притеснения и го обмисля. Причините за този разнотон освен, че са вътрешни за ЕС, се коренят и в някои от неясните формулировки в документите, които не обнадеждават, че новият режим следва основните принципи на евроинтеграцията за пропорционалност, справедливост и солидарност.

Според унгарското правителство споразумението представлява сериозна заплаха за света и европейската сигурност и ще принуди държавите-членки да отворят границите си за всички мигранти. Президентът на Хърватия Колинда Грабар-Китарович влезе в пререкание с правителството, като обвини външния министър на страната, че не е информирал обществото какво съдържа документа. Външният министър на Унгария Петер Сиярто също заяви категорично, че не приема формулировки, като тази от словото пред Общото събрание на ООН на 13 юли 2018 г. на генералния секретар Антониу Гутериш, че миграцията е добро и неизбежно явление и „положителен глобален феномен“.

Наистина в мотивацията на документите за миграцията често се използва неестествена реторика. Едно такова мнение ни отправя към историята и твърди, че „според археолозите почти всички хора на Земята са мигранти, тъй като човечеството е произлязло от Африка преди около

200,000 години, а след това се е разпространило в целия свят – в Европа, Азия, Австралия и двете Америки... Днес има около 200 милиона мигранти по света, а проблемите и възможностите, свързани с миграцията, ожесточено се обсъждат от политиците и обикновените хора по целия свят... Можем да наречем XXI век „ерата на мигрантите“ (Алтер 2006). Друга подобна формулировка е на активистката за човешките права Анастасия Денисова, която заявява, че е забавно да гледаш как политиците се опитват да забранят вълните, защото миграцията е природно явление. Поетичните определения не са адекватни за юридическите или международно обвързващи текстове, които задължават държавите-членки да поемат споделена отговорност, която има социална и политическа цена. Защото независимо от заявеното доброволно присъединяване и необвързваща сила, по същество при приемане в националните парламенти, международният акт става част от националното право. Какви ще бъдат последиците никой не може да предвиди, както и да гарантира, че Европа ще остане зона на относителна стабилност. Миграционната политика на Съюза сякаш се ръководи от морални категории, а не от здрава политическа логика. В тази връзка буди недоумение, че се търсят едностранни решения.

Прави впечатление, че в новите документи на ООН от 2018 г. бежанец и мигрант не се различават терминологично. Според Конвенцията относно статута на бежанците на ООН от 1951 г. „бежанец“ се смята човек, който заради страх от преследване по расова, национална, религиозна, социална причина или заради политическите си убеждения се намира извън пределите на страната, чийто гражданин се води. Миграцията се определя като процес на движение през международна граница или в самата държава и обхваща всички видове движение на хората, независимо от причините за това. По-трудно е да се даде определение за „мигрант“.

Според Европейския комитет по миграция това е израз, който се използва в зависимост от контекста. Има следните терминологични разлики – „емигранти, завръщащи се мигранти, имигранти, бежанци, разселени хора и хора с имигрантски произход, и/или членове на етнически малцинства, които са създадени чрез имиграция“. Международната организация за миграция (МОМ) прави разграничение на лицата, които се преместват по собствен избор и тези, които го правят

по принуда. За последните се има предвид като първопричина военни действия на територията на страната по произход на лицата. МОМ определя мигранта като свободно вземащия решение за преместване индивид. Има се има предвид по „лично убеждение“ и без намесата на външен принудителен фактор. Виждаме, че между бежанец и мигрант не се прави съществена разлика. В настоящата международна ситуация обаче, трябва да признаем, че мигрантите често нямат облика на бежанците от предишни исторически периоди. И не само тяхната численост е различна. Прави впечатление, че повечето имат идентично агресивно поведение. Проблемите на различните бежанци и мигранти са разнородни, въпреки че изглежда, че са идентични. Наистина съществува хуманитарна криза и тя не е просто рефлексия на глобализма, а е следствие от много комплексни причини. Без да анализирам всички ще посоча определенията, с които боравят ООН и ЕС, за да се проследи еволюцията в политическата платформа на Съюза.

Бежанец „е някой, който не може или не желае да се върне в своята държава на произход, поради основателен страх от преследване заради раса, религия, националност, членство в определена социална група или политически възглед.“

Търсещите убежище са „хората, които търсят международна защита и за чиито искания за издаване на официален статут на бежанци все още не е взето решение.“

Вътрешно разселени лица (ВРЛ) са хората, „които са били принудени или задължени да избягат или да напуснат домовете си или мястото си на обичайно пребиваване, главно в резултат на или за да избегнат ефектите от въоръжен конфликт, ситуации на масово насилие, нарушения на правата на човека или природни или предизвикани от човека бедствия, и които не са преминали международно призната държавна граница. Мигрантите са различни видове. Открояват се следните категории: квалифицирани за трайна или временна заетост, нелегални, които са без документи, принудителни, в които влизат и бежанците, които търсят център за пребиваване, членове на семейства и завърнали се мигранти. В Глобалния пакт за бежанците се откроява и „климатичен мигрант“. Именно тук е тънкият момент на терминологичното обръкване, от което следват политически последици. При поставянето на равен знак между двете категории „бежанец“ и

„мигрант“ по същество се създават условия за безкритично легализиране на нелегалната миграция, а не за нейното ограничаване. Освен това в Глобалния пакт за миграция се вмениява задължение на държавите-членки на ЕС, които ще го подпишат, да приемат и членовете на семействата на мигранта, което по същество означава неконтролиран поток извън регламента за квотното презаселване.

Вярно е, че при засилен граничен натиск на разнородни по своя статут лица през няколко европейски граници, от една страна гражданските им права са застрашени. В това отношение ЕС се презастрахова срещу обвинения в нехуманно отношение. Но от друга страните-членки губят контрола не само върху аспекти от външната си политика, но са поставени в невъзможност да управляват ефективно бюджетите си и респективно социалната си политика. Така защитата преференциално на гражданските права на мигрантите се тълкува от някои държави като заплаха за националната им сигурност. Никой не е изчислил каква точно тежест в споделената отговорност може да поеме всяка отделна държава, като до 2016 г. ЕС е финансирала през фонд за мигрантите техните нужди. Сега има съществен обрат и той е свързан с товаренето на местните европейски бюджети. Изискването презаселването да става на квотен принцип и на база на БВП от глава на населението не гарантира правата на държавите-членки, защото социалните системи на по-бедните държави няма да могат да поемат този товар. Това налага един по-отговорен подход от ЕС. Остава се с впечатление, че се гради нов вид Европа, в която силното ядро ще се укрепя с телена ограда от слабите финансово държави-членки като им прехвърля негативите от поетите международни ангажменти на Общността.

Обективните процеси на миграция на големи групи население в цял свят не могат да се отрекат. Но дискусиите за миграцията обикновено започват от гледна точка на развитите страни, концентрирайки се върху потоците между развиващите се и развитите държави. Естествено е желанието на бягащите от различни зони от Азия и Африка да се устроят в по-богатите държави на ЕС. Отчита се и засилено движение на мигрантите в техните собствени държави. Броят на вътрешните движещи се лица е бил около четири пъти по-голям от този на международните мигранти до преди 10 години. Но сега има обратната

тенденция. Очакването, че миграцията ще се задържи в границите на държави с еднакво развитие не се оправда. Ето защо ЕС основателно търси решение на въпроса в глобален план. От 37% от международните мигранти преминаващи от развиващи се към развити страни през 2010 г., сега този процент е значително увеличен. Що се отнася до бежанците, дисбалансът е все по-явен, тъй като развиващите се държави приемат четири пети от бежанците по света. По този начин товарът за оказване на помощ на търсещите център за бежанци по целия свят се поема от някои от най-бедните държави. На 21 ноември 2018 г. в реч пред Бундестага Ангела Меркел заяви, че Глобалният пакт за миграцията ще гарантира вече съществуващите права на бежанците в най-голямата икономика в ЕС и че „германските представители се надяват, че той ще намали миграционните потоци към Германия, като гарантира, че ще могат да очакват хуманно отношение и другаде“ (Меркел 2018). С това изказване канцлерът на Германия на практика признава, че Общността не може да се справи със следващите мигрантски вълни и последиците остават за сметка на тези, които първи ги приемат на своя територия.

Наистина процесът на глобализация е свързан с все по-голямо придвижване на хората в различни направления. Ефектът от нея върху националните държави е, че те все по-малко могат да използват своите прерогативи, за да управляват процеси които имат глобален аспект. Един важен въпрос стои във връзка с изместване на центровете на власт, а това е дали отделно взетата страна би могла да защитава индивидуалните права на своите собствени граждани? Самата глобализация не нарушава човешките права, но при оттеглянето на държавата от основните ѝ функции гражданските права в страните остават не напълно гарантирани. Международната общност се опитва да запълни този вакуум с документи като Глобалния пакт за миграция, в който обаче не се предвижда раздел или текст за защита на гражданите на приемащите страни и особено в случай на криза. Понятиятната неяснота така създава неразбиране. Например, за Върховния комисар на ООН за бежанците (UNHCR) и търсещите център за бежанци представляват отделна група хора, защото са напуснали домовете си в резултат на сериозни заплахи за живота и свободата си. Самата организация предупреждава в 2007 г. за рисковете от размиване на границата, която разделя бежанците от другите групи мигранти. Несъмнено трябва да се прави ясно разграничение между

потърпевшите от военни действия или тези, които бягат, за да спасят живота си и тези, които се преместват от своята държава в друга поради икономически или социални причини. Тази граница обаче, се заличава в новите документи на ООН. Не случайно въпросът за бежанците и техния статут не се интерпретира индивидуално, а общо за ЕС. В последните две години Германия се ориентира към диференцирано приемане на мигранти. Изискването е те да знаят немски и да имат образование. Държавите-членки, които се въздържат от подписването на Пакта изтъкват именно тази невъзможност, на базата на новите общи формулировки за мигрантите, да контролират потоците и да защитават националната си сигурност и да могат да избират подходяща за националните си интереси политическа линия. Нелегалните емигранти всъщност добиват априори права на легални такива чрез Глобалния пакт, като на практика страните нямат право да ги диференцират, а се задължават да им предоставят всички права на редовни граждани като образование, здравеопазване, място за пребиваване и други услуги. Става ясно, че всички тези задължения ще бъдат поети основно от националните бюджети на държавите-членки, като тази цена не е ясно калкулирана. Еволюцията на възгледите от юни 2007, когато Върховния комисариат за бежанците към ООН (ВКБООН) публикува План за действие в 10 точки са очевидни. В този план виждаме съвсем ясни сфери на отговорност и партньорство, които липсват в Глобалния пакт. Десетте точки от 2007 г. са следните: 1) сътрудничество между основните партньори; 2) събиране и анализ на данни; 3) достъп до територията съобразно нуждата от закрила; 4) механизми за прием; 5) механизми за профилиране и насочване; 6) диференцирани процеси и процедури; 7) решения за бежанците; 8) решаване на проблема с вторичното движение; 9) механизми за връщане на лица, които не са бежанци, и миграционни алтернативи; и 10) информационна стратегия.

Истината е, че ЕС не изследва дълбоко всички причини за нарасналата мигрантска вълна и не познава в достатъчна степен промените в държавите от Азия и Северна Африка. А те не се коренят само в демографията и бързото увеличаване на населението от Изтока за разлика от застаряваща Европа. Обикновено се изтъкват нестабилните политически режими, войната и в последно време и кризата, предизвикана от недостигащите водни ресурси. В Сирия едно от първите

неща, които направи ИДИЛ е да завземе територии с водни ресурси. Това е преднамерено действие довело до екологична катастрофа. В този смисъл ЕС би могъл да направи по-сериозен анализ за действителните причини за миграцията, като предприеме по-активна външна политика за ограничаване на военните конфликти. ЕС би могъл да предложи пакет за спасителни мерки за конкретните пострадали държави, а и да положи усилия за диференциация на потоците на принципа мигрант, бежанец, имигрант. Обикновено мигрантите, подучени от трафикантите на хора захвърлят документите си преди влизане в приемащата страна именно с цел да прикрият действителните си намерения и произход. Една от схемите за България е, за да се легализират, да постъпват в болница под претекст за необходимост от медицинска помощ, като в здравното заведение получават първата си легитимация и временно удостоверение. В този смисъл явлението „миграция“ не е непременно хуманитарен проблем, въпреки че поражда като последица такъв. В много по-голяма степен проблемите се отнасят до международната престъпност и би трябвало да са регламент в политиката за вътрешен ред и сигурност на ЕС и на охрана на границите чрез общата външна политика.

Липсата на диференциация всъщност отразява обективен процес на спадане на дела на бежанците спрямо мигрантите. Това сочат данните от 2000 г. досега. Не се взема предвид, че вътрешно разселените на Балканите са повече от 600 000, а ЕС признава, че броят на лицата без гражданство в Източна Европа е неизвестен, но вероятно е повече от 120 000. В този смисъл новият регламент има опасност да постави в условия на дискриминация собствените граждани на съответната държава. Неиздържано е и тълкуването, че ползите от мигрантите ще решат въпросите за липсващата в собствените им икономики работна ръка. Това не се доказва от мигрантската вълна от последните три години в Германия, Франция, Швеция, Дания или Холандия. В тези държави възникнаха много сериозни социални сътресения. През 2017 г. Холандският съд отхвърли искане на международна организация за приемане на нови бежанци, които пристигат от Италия и Гърция. Апелативният съд в Хага потвърди решението на първа инстанция, че от Брюксел не могат да задължават законно приемането на повече мигранти от определените за презаселване. Голяма част от мигрантите в новите си родини образуваха анклави, където дори полицията не смее да упражнява

контрол. Повечето от чужденците отказват да работят и са източник на социално напрежение и престъпност. По-образованите и по-състоятелните от тях се приспособяват по-лесно. Германия измени част от законодателството си, за да позволи пристигащите да открият сметки без лични документи, което е прецедент. В този смисъл спорни остават твърденията, че вследствие навлизането на нова работна ръка БВП на ЕС автоматично ще се увеличи с десетки или стотици проценти.

Опасностите за България са заложили още с приемането на Национална стратегия в областта на миграцията, убежището и интеграцията (2011-2020 г.), където се възприема, че миграцията и мобилността трябва да се превърнат „в позитивни фактори за развитие в икономически и демографски план“. Основните постулати на стратегията предпоставят едно непримиримо противоречие, защото от една страна понятието „миграция“ се разглежда като необходим ресурс за националната икономика, а от друга „се възприема като потенциална заплаха за социалното единство и сигурността на страната.“ Това, което буди нови въпроси, е съждението, че трансформацията на Република България е насочена към това от страна за емиграция, през транзитна държава, да се превърне в държава, привличаща имиграция. Стратегията търси в „по-голямата“ европейска перспектива „миграцията да стане възможност за създаване на конкурентни предимства за ЕС като цяло в контекста на глобалните икономически, демографски и миграционни процеси“. В този смисъл нашата политика отразява същото вътрешно присъщо противоречие на европейската, което ще има много сериозни последици в дългосрочен план. Основният проблем в ЕС в този смисъл ще бъде конфликтът между ядрото и държавите от периферията, които ще търпят най-сериозните негативи в социален, финансов и демографски план.

ЕС има два варианта за продължаване на миграционната си политика – да се опита да подпомогне държавите по произход на бежанците да възстановят своите икономики, както и да регламентира в строг порядък установяването на територията на Стария континент чрез конкретни изисквания за приемане на закони и култура на Общността или да продължи да абдикира от европейските ценности до постепенното му разпадане. България би трябвало да има много обмислена и предпазлива политика, която да гарантира дългосрочно териториалната

цялост на страната и социалния мир. Никога преди това една политика на ЕС не е предизвиквала толкова негативна реакция сред държавите-членки, колкото миграционната политика. Това би трябвало да е сигнал за промяна на принципите, върху които е поставена тя, защото в противен случай ще се крепи върху насилието, което е иманентно отречено от европейската цивилизация.

ЛИТЕРАТУРА

Altner, B. 2006. Vek migrantov. 28 yuni 2006 g. <http://www.rosbalt.ru/main/2006/06/28/258300.html>

Analiz na politikite i merkite po integratsiya. Proekt: "Efektiven analiz na politiki i merki po integratsiya i predstaviane na preporaki za podpomagane na integratsionnite protsesi v Republika Bulgariya". 24.5.2013 g. s. 9-13.

Globalni tendentsii 2009 g. Bezhantsi, tareshti tsentar za bezhantsi, vatreshno razseleni litsa i litsa bez grazhdani, VKBOON. <http://www.unhcr.org/4c11f0be9.html>

Evropeyski komitet po migratsiya. http://www.coe.int/t/dg3/migration/European_committee_on_Migration/

Kompas: Narachnik za za obuchenie po pravata na choveka za mladezhi. Savet na Evropa.

Marinova, Ya. 2014. Ot sblasak na tsivilizatsiite, prez spirala na malchaniето, do sahranyavane na balgarskata natsiya i natsionalna identichnost. - V: Prestrukturirane na politicheskoto i ideologicheskoto prostranstvo v Bulgariya, Evropa i sveta. Mezhdru umerenoto i radikalnoto v politikata. Mezhdru polyusite na multikulturalizma i natsionalizma. Natsionalna konferentsiya, posvetena na 25-godishninata ot nachaloto na prehoda v Bulgariya, 27-28 septemvri 2014 g. UNSS, Sofiya.

Plan za deystvie v deset tochki za zakrila na bezhantsite i smeseni migratsionni grupi za darzhavi po iztochnata i yugoiztochnata granitsa na stranite – chlenki na ES. 29 yuni 2007 g. VKBOON.

Predlozhenie za reshenie na Saveta za upalnomoshtavane na Komisiyata da odobri, ot imeto na Sayuza, Globalniya pakt za bezopasna, organizirana i zakonna migratsiya v oblastta na imigratsionnata politika. Bryuksel, 21 mart 2018 g.

Rech na Antonio Guteresh prez Obshtoto sabranie na OON. 13 yuli 2018 g.

Convention and protocol relating to the status of refugees 1951,1967, UNHCR. p.5. <http://www.unhcr.org/3b66c2aa10.pdf>

Global compact for safe, orderly and regular migration. Intergovernmentally negotiated and agreed outcome, 13 July 2018. p. 7-30.

Guiding principles on international displacement,2004, UNHCR, p.5-13. <http://www.unhcr.org/43ce1cff2.html>

ТЕХНОЛОГИИ И ТОТАЛИТАРИЗЪМ

Григор Пашов, grigor.pashov@abv.bg,
Докторант в катедра „Философски и политически науки“, ЮЗУ
„Неофит Рилски“, Благоевград

TECHNOLOGIES AND TOTALITARIANISM

Grigor Pashov, PhD Student, Department of Philosophical and Political
Sciences, South-West University “Neofit Rilski”

Abstract: *The report studies the challenges which humanity facing in the global age. An essential attention is paid to the current spreading of electronic surveillance around the globe and the position the political elite takes. Mentioned are the most significant problems for the global society that are caused by the changes of the political system, economic monetary cartels, constant wars of propaganda media and artificial intelligence.*

Keywords: Political systems, propaganda wars, mass electronic surveillance, elite, economic monetary cartels, society.

Никой политически режим не е съвършен и съответно не е просъществувал вечно. Възходът и падението са процеси, които съпътстват всяка сложна човешка организация – империя, държава, политическа партия, семейство. Политическата система не прави изключение. Политическата система на либералната, представителна демокрация е глобално наложена, но както става ясно от редица социологически проучвания и резултатите от изборите в най-развитите западни страни, все по-малко граждани се доверяват на политиците и участват в изборите, а това делегитимира системата. Редица фактори в глобалната ера я разлагат неумолимо и необратимо. Тази система на практика вече се намира в състояние на криза.

Но какъв нов политически режим би могъл да я замени и възможно ли е това да стане без съпротивата на настоящия световен елит, който упражнява и разширява контрола си върху съдбата на човечеството през последните няколко века?

По всяка вероятност това отново ще бъдат тоталитаризмът или демокрацията, ала тотално изменени от новите технологии, които настъпиха или тепърва ще се налагат благодарение на глобализацията. Най-значителните измежду тези технологии, потенциално влияещи на

политическия режим на бъдещето, са – всеобхватните и високоскоростни безжични интернет мрежи, социалните мрежи и с първостепенно значение очакваната поява на изкуствения интелект, който може да замени човешкия труд и да отърве капиталистите от нуждата от работници и служители. Но едно е сигурно, тази нова вълна на технологичната революция ще породви сложни правни казуси и ще предизвика невиджани сътресения в глобалното общество.

От това в чии ръце ще бъде контролът над тези ключови технологии, на досегашния глобален елит или на целокупното човечество, ще се определи какъв ще бъде характерът на политическата система на бъдещето. Ясно е обаче, че тя ще обхваща почти цялото земно кълбо, както либералната система в момента.

Класическото разбиране за тоталитаризма е, че това е система за максимален контрол над обществото, политически, икономически и дори културен. При него властта е максимално централизирана, било то в един водач, една партия или един елитен кръг от лица и семейства.

Демокрацията е политическа система, при която теоретично държавната власт произтича от народа.

Опасността идва от това, че високите технологии се намират във властта на корпорациите и техните собственици, които може да си позволят да ги използват за корисни цели и това да породви политическа система от нов тип, която условно бих могъл да нарека технототалитаризъм.

Това по своята същност е политическа система, която използва технологии, непознати и недостъпни в близкото минало, за да наложи тоталитарен строй на обществото.

Кои са елементите на тоталитарната система и как ще бъдат прокарани посредством новите достижения на науката?

Георги Карасимеонов изброява някои от основните характеристики на тоталитаризма:

- Политически монопол на масова партия, носител на тоталитарните ценности.
- Политическа система, основана на терор.
- Наличието на официална държавна идеология.
- Пълнен контрол върху средствата за масова информация и комуникация.

- Тотален контрол върху въоръжените сили и други силови институции.

- Централно управлявана икономика (Карасимеонов, 2010, стр. 18).

А ето как елитът на глобалната технологична ера трансформира тези правила за изграждането на тоталитарен строй от нов тип и сравнително добро маскиране от обществото:

- Политически плурализъм, но множеството основни партии са направени по един образ и подобие. Партии – системни, лишени от друга идеология освен глобализма, изповядващи неолиберализма в икономиката и културата (криворазбрана толерантност, политкоректност към глобалната система за контрол, отказване от всички прояви на национална идентичност и дори подмяна на вековни разбирания за това що е пол и семейство и как трябва да се възпитават бъдещите поколения).

- Наличие на доминираща държавна идеология, това е установено благодарение на членуването в глобалистките организации ЕС и НАТО. За десетки страни официалната държавна идеология е евроатлантизмът и ако някои политик дръзне да говори срещу официално установеното положение бива обявен от системните политици и медии за еретик и се насъсква „Светата инквизиция” – служби, медии и НПО-та срещу него.

- Политическа система, основана на терор. Нима някой може да твърди, че терорът не вилнее на територията на Стария континент и всяка година десетки граждани се прощават ненадейно с живота си. Е, самата политическа система не е пряко отговорна, но е създавала предпоставките за това, поради подкрепата си за неправилни с оглед безопасността на населението военни кампании около границите на ЕС, които отвориха кутията на „Пандора” за масов мигрантски наплив и тероризъм.

- Централно управлявана икономика. Може да звучи парадоксално, ала глобализма, като инструмент на няколко най-могъщи държави и особено частни корпорации, налага централно управлявана от борда на директорите икономика върху цели региони от света. А местните политици-мениджъри на глобалистите провеждат решенията. Това се доказва от тенденцията за свиване на малкия и среден бизнес,

неспособен да се справи с влиянието и възможностите на едрия и силно централизиран бизнес.

- Тотален контрол върху въоръжените сили. Една дума - НАТО! Текат обсъжданията за военен Шенген и възможността за мълниеносното и без разрешение от местните правителства преминаване на съюзнически (да се счита американски) армии към Източния фланг (фронт).

Настоящата политическа система все повече заприличва на тоталитарна, обаче ето какво ще я превърне в техно-тоталитарна (тоталитарна система, използваща последните достижения в информационните и кибер технологиите, за да подрива общоприетите демократични ценности и да манипулира обществото в стремежа си към разширяване на контрола над него) в близка перспектива:

1. Пълнен контрол върху средствата за масова информация и комуникация.

Първо трябва да се изясни, колко хора глобално използват услугите на най-големите технологични гиганти в света – Microsoft, Google и сайта за видео споделяне Youtube (също собственост на Google, както и операционната система за смартфони Android, използвана от милиони потребители), Apple и най-използваните социални мрежи Facebook, Twitter и Instagram, които също са под една „шапка”.

Да, в света на високите технологии също няма място за диверсификация!

В началото на списъка Windows се използва от 1,5 милиарда души, а Office се използва от 1,2 милиарда души. Windows и Office са най-старите и най-известните продукти на Microsoft, но картината е „розова” и за новите им продукти и услуги (<https://www.onmsft.com/news/microsoft-numbers-look-how-many-people-are-using-microsofts-products-and-services>).

Влиянието на Google е доста изумително: На Android - само един от продуктите на Google - през тази година имаше 82 милиарда приложения и игри.

Всъщност, Google заяви на конференция за разработчици, че има 7 продукта с над 1 милиард потребители: Gmail, Chrome, Карти, Гърсене, YouTube, Google Play Магазин и Android, които са достигнали до 2 милиарда активни устройства.

За да го погледнем в перспектива, Facebook има 3 продукта с над 1 милиард месечни потребители: самият Facebook, WhatsApp и Messenger.

Дори продукти, които никога не сте чували, привличат милиони до Google. Например, 2 милиона студенти са свалили VR на Google "полеви пътувания" и има 1 милион разработчици на Google Firebase, рекламната компания за търсене, разкриха на конференцията (<https://www.cnbc.com/2017/05/18/google-user-numbers-youtube-android-drive-photos.html>).

Броят на хората, използващи интернет търсачките, се увеличава всяка година и е почти невъзможно да се изчисли. Използвайки данните от интернет статистиките, можем да видим броя на ежедневните търсения в Google - 3,5 милиарда, което се равнява на 1,2 трилиона търсения годишно в световен мащаб (<https://www.smartinsights.com/search-engine-marketing/search-engine-statistics/>).

Популярен мит е, че в Google има всичко. Всъщност на първите страници на търсачката се извежда само информацията, която корпорацията желае да видите и е съобразена с нейните политики или по-скоро с политическите интереси на собствениците.

Всичко, което не е политкоректно се изхвърля на далечни страници и само желаното остава на предни позиции, което прави тази информация най-четената и популярна, защото малцина имат желанието и времето да преровят стотици страници и се задоволяват с това, което търсачката им извежда на първите две, три страници. Това е могъщ метод за манипулация и налагане на информация.

Напоследък някои технологични компании си признаха за умишленото изхвърляне на сайтове и блогове, които разпространяват според тях фалшиви новини.

Създава се прецедент частни лица и компании да налагат цензура върху масовата информация, защото те контролират всички големи канали, по които тази информация може да достигне до масовия потребител.

Максимален контрол върху средствата за масова информация и комуникация. Да, вече е постигнат! Но новото е, че контролът вече не е в държавата и тоталитарна масова партия, а в частни лица, които не подлежат на законови разпоредби, как да използват информацията на

милиони потребители, която притежават и съответно властта, която това им дава.

В САЩ процесът за налагането на техно-тоталитаризъм вече започна.

Десетки Youtube канали са изтрити всяка седмица, както и Facebook страници, защото потребителите им използват нововъведения термин – hate speech (език на омразата). Този своеобразен „лов на вещици” е насочен срещу десните, тоест срещу американски патриоти и поддръжници на Тръмп, очевидно срещу враговете на глобализма се започват политически гонения и им се налага цензура от едно от пипалата на „глобалисткия октопод” – технологичните корпорации.

Ето няколко по-пресни примера, но е ясно, че новата тенденция само ще набира скорост, до пълното заглушаване на инакомислещите:

Американската конституция изрично забранява правителствената цензура. Така компаниите от високо-технологичната област в Силициевата долина се превръщат в пазачи на "добронамереност", като премахват от платформите си всеки, който не се вписва в арбитража им на произвол, наречен "общностни стандарти".

Алекс Джоунс, съдържател на InfoWars, често се осмива от официозните медии като теоретик на конспирацията. И все пак се оказва, че Apple, Spotify, YouTube и Facebook потвърдиха мотото на шоуто му - "Има война за вашето съзнание!" - като блокираха или изтриха каналите на InfoWars от техните платформи, заявявайки, че той е участвал в "нарушаване техните общностни стандарти" (<https://www.rt.com/usa/435271-alex-jones-inforwars-censorship/>).

Просто казано, тези корпорации се самоназначават за арбитри на приемливата политическа мисъл и цензурират Джоунс, че не спазва произволните политически стандарти, постановени в съвещанията в Силиконовата долина, а не в урните.

Първата поправка в Конституцията на САЩ гласи, че Конгресът няма да направи закон "за възпрепятстване на свободата на словото или на печата". Няма го и изключението "език на омраза". Всъщност, речта на омразата дори не е правна категория в САЩ. Въпреки това, хорът от гласове, които се радват, че Джоунс е бил премахнат незабавно, заявиха, че Apple, Alphabet, Facebook и Spotify са частни компании и това не се отнася за тях.

Либералите някога са били изцяло за свободата на словото, като започват движение с това име в Бъркли през 60-те години. Сега, когато медиите и академичните среди маршируват в по-голямата си част в крепостта на Демократическата партия, те се занимават с "прочистване на интернет платформите" от противоположните възгледи и ги наричат "реч на омразата", всичко това в опит да се ограничи обхвата на позволеното мислене и изразяване в Америка (<https://www.rt.com/usa/435271-alex-jones-inforwars-censorship/>).

Всъщност още една от странностите на глобализацията е, че тя трансформира не само политическите партии, но и самите идеологии! Либералите в САЩ дори основаха движение наречено Antifa. То е призвано да се бори с всички видове дискриминация и омраза в обществото, тоест против фашистите. Интересни са обаче фашистките методи, с които се преследват и се разправят с политическите си противници. Съществуват обществени заведения и дори цели квартали, в които е немислимо посещение на американци, които носят примерно тениска с лика на Тръмп. Използва се организирано физическо насилие на форумите на десните и те често са замервани с нечистотии, докато полицейските органи наблюдават безучастно, как на американски граждани се пречи да изразят свободно политическите си възгледи. Не е изключено някой ден да се стигне и до „Нощ на дългите ножове“.

Ще разгледам още една статия на RT, посветена на темата, защото тя предоставя допълнителни факти за разразилата се борба срещу свободата на словото с новите технологични „оръжия“: Няколко либертариански фигури, включително директорът на института "Рон Пол", са с прекратени акаунти в Twitter. Това се случва ден след като технологичните гиганти се нахвърлиха върху десния журналист Алекс Джоунс, забраниха шоуто му в техните платформи.

Блогърът и десен активист Стефан Молиню, казва по този повод, виждайки как два силни антивоенни либертариански гласа, са прекъснати от Twitter по едно и същото време, че това е тревожно. Независимо от разногласията, ние трябва да стоим заедно, за да се противопоставим на ерозията на свободното слово (<https://www.rt.com/usa/435293-twitter-suspends-libertarian-figures/>).

Разбира се тези първоначални актове на цензура, налагана от частни лица, които имат монопол върху основните съвременни средства

за комуникация, над политическите възгледи и свободата на словото, са само зародиш и прелюдия към създаването на нова технологично-тоталитарна политическа система, защото технологиите и зависимостта ни от тях ще позволят това да се случи, ако не се вземат мерки още сега и тази тенденция не бъде пресечена със законодателна инициатива, породена от обществен натиск.

Естествено не бива да се пренебрегва и държавното следене. Няколко разузнавателни агенции на САЩ, следят целия комуникационен трафик на планетата, което е грубо нарушение на правата на всички граждани и грубо нарушение на демократичната ценност за неприкосновеност на кореспонденцията.

Обаче въпреки потъпкването на това основно човешко право, признато от ООН и всички страни членки, световната демократична общност не прави нищо за да го защити на практика и шпионажът върху личната ни кореспонденция продължава до ден днешен.

Пълен контрол върху средствата за масова информация и комуникация, не беше ли това елемент на тоталитарна система и защо съществува и се практикува в демократичния Запад?

Статия на агенция Sputnik добре описва положението:

Разкритията на Едуард Сноудън показаха как американското правителство събира всички данни за американските граждани. Независимо дали политическите елити ги използват или не, всичко зависи от тях. То зависи от техните мотиви, било то политически – в случая с това, което направиха с президента Тръмп и неговия екип, или икономически – в случая с това, което направиха с посрамения губернатор на Ню Йорк Елиът Шпицер, за да се отърват от него, защото започваше да пречи на банкерите на "Уолстрийт" да мамят хората или в случая на Чайната партия, където не искаха хората да станат активни.

По този начин те използват тази колекция от данни за всички в страната, както и по света като я съхраняват така, че ако станете дразнещи по някакъв начин или ако представлявате заплаха за някоя позиция, която правителството защитава, определени политически кръгове с всички тези данни могат да влязат и да разследват всичко, което искат за вас.

Според калифорнийския демократичен сенатор Даян Файнстайн те са поставили хиляди хора в затвора с тази програма, без да преминат през надлежащия процес.

Законите, които Конгресът приема относно наблюдението на американски граждани, нарушават първата, четвъртата, петата и шестата поправка на Конституцията (<https://sputniknews.com/analysis/201801201060904781-whistleblower-trump-campaign-illegal-surveillance/>).

Естествено съществуват все още и класическите медии, но те отдавна са собственост на едрия глобален капитал и не биха дали трибуна на противостоящите им политически възгледи. Интернет и социалните мрежи първоначално позволяваха на всеки гражданин да бъде журналист, политик и общественик. Това обаче започваше да действа против интересите на глобалния елит и сега наблюдаваме разразилата се борба срещу тези възможности за критика и протест. Цензурата и масовото следене не са нещо ново и са характерни и за предходните исторически епохи, когато срещу политическите противници са прилагани неопишуеми жестокости. Новото е процесът на преобръщане на демократичните ценности и либералните идеи, за които са се борили множество личности и цели поколения в отделните страни. Благодарение на тях тези ценности и права биват записани в националната конституция на много държави и до някаква степен спазвани.

2. Контрол върху личната информация.

Още един елемент на новата техно-тоталитарна система в близко бъдеще може да бъде пълната замяна на наличните физически парични средства с виртуални (електронни) такива. Те ще бъдат налагани от правителства и корпорации като единственото законно платежно средство. Такава промяна във финансовата система винаги може да бъде оправдана с борба с укриването на данъци, спиране на незаконните парични потоци на терористични организации и разбира се самото удобство на гражданите.

Съществуват тревоги обаче, че подобна парична система може да доведе до злоупотреба с властта, която тя ще даде на частните банки. В сегашни дни наличието на пари в брой дава на притежателя им определена свобода и независимост да изразява гражданските си

позиции, докато при електронната система всеки гражданин, ще може с натискането на един бутон от определени частни лица да бъде изхвърлен от пазарната икономика, като бъдат нулирани финансовите му активи и той няма да може да си закупи дори продукти от първа необходимост.

Това са реални опасения, след като вече виждаме какво се случва в полето на информационните технологии. Виртуалните пари могат да бъдат инструмент за тоталитарен натиск от нов тип.

Ще разгледам мнение на експерт по тези икономически въпроси:

В световен мащаб, традиционните методи на парична транзакция са в привидно терминален спад, заменян с редица цифрови преводи. В Швеция плащанията с пари в брой са до 1 % от националната икономика. Има дори случаи на разбойници, които напускат банки с празни ръце, поради буквалната липса на физически пари в помещенията.

Много от потребителите и бизнеса са приветствали тази революция с отворени ръце, приемайки онлайн банкирането, безконтактните плащания и все по-голям брой приложения, свързани с тях. От своя страна, масовите медии също почти универсално приветстват тази нововъзникваща среда.

И все пак не всички са убедени в добродетелите на безналичната финансова система. Сред противниците е и участникът в различни кампании Брет Скот, който от известно време наблюдава с нарастващата загриженост този неумолим марш. Той мисли, че хората рядко разбират как и защо този призив за цифрово монополизирано бъдеще на плащанията става все по-силен и по-силен във времето, а и кой печели от натиска. Говорейки ексклузивно на журналиста от „Спутник“ Кит Кларенберг, той обобщава разнообразните си притеснения (<https://sputniknews.com/analysis/201808101067096069-brett-scott-cashless-societies/>).

Би било лесно да се отхвърли противопоставянето на безкасовите операции, като естествена, но ирационална съпротива срещу промените.

В крайна сметка, колкото по-малко банките харчат за физическата си инфраструктура, толкова повече гиганти като Mastercard и Visa увеличават своя обем на цифровите транзакции и толкова повече пари те правят.

Подкрепата на тези усилия и по-нататъшното продължаване на цикъла за обратна връзка с цифровите плащания са изключително добре

финансирани пропагандни блицове. Големите банки и платежните системи също имат всеотдайни маркетингови екипи, които непрекъснато промотират безкасовите операции, чрез големи рекламни кампании и PR каскади като конкурси за намиране на най-дигитализираните фирми.

Подобни усилия, съчетани с разпространението на технологии като смартфоните и цялостния напредък на финансовите технологии, превърщат банките в тласкачи и доставчици на все по-силна лобистка сила, което означава, че правителствата и други мощни финансови органи в крайна сметка ще накарат гражданите да последват цифровите плащания.

Например, през юни Европейската комисия приключи изследване "относно ограниченията върху плащанията в брой", което разгледа идеята за налагане на "прагове", ограничавайки размера на физическите парични транзакции.

Значителните възможности за наблюдение, които безкасовите операции създават неизбежно за банките, бизнеса и правителствата, предизвикват известно безпокойство в активистите за гражданските свободи. Всъщност въпреки нарастващата загриженост на обществото относно това колко лична информация може да бъде събрана от акаунтите в социалните медии, изглежда данните от цифровите разплащания са много по-опасни за разкриването и контролирането на личността.

„Това, което някой разкрива за себе си в социалните медии, е по негово усмотрение - публична информация, върху която индивидът има висока степен на контрол. Ако всяка парична сделка в света трябва да бъде предавана и да преминава през компании, банки и приложения, по дефиниция няма да има истински лични средства за парични транзакции - и всички интереси, харесвания и потенциална неприязън, дейности и действия на индивида могат да бъдат записани и анализирани“ – посочва Брет перед „Sputnik“ (<https://sputniknews.com/analysis/201808101067096069-brett-scott-cashless-societies/>).

Опасността е, че финансовите операции на всяко човешко същество могат да бъдат не само записани и анализирани, но и използвани срещу него, ако технологичната-тоталитарна система го сметне за враг на себе си!

3. Повсеместно следене.

Следващ аспект на изграждания глобален затвор е повсеместното следене на всички обществени места. В тоталитарните държави в миналото всеки бил шпиониран от съседите и колегите си и се пишели доноси срещу него, ако има подозрителни действия или изказвания срещу системата. Какво обаче става със защитата на личното пространство на индивида в наши дни?

Когато човек върви из града, разхожда се в парка или шофира по магистралите – всичката му активност се записва от безброй камери. Нововъведение е и използването на хеликоптери и дроневи с камери над града за по-пълно заснемане. Мнозина експерти използват термина „комплексно следене“. Използване на микс от технологични средства, с които се нарушава нашето лично пространство, над нивото на обосноваването!

Това е цяла система, която заменя хората – доносници от миналото на тоталитарната практика с електронни инструменти и мрежи. Но принципът е същият – контрол!

4. Продоволствена и дългова зависимост от нов мащаб.

Без съмнение глобалното общество е консуматорско общество, а това го поставя в пълна зависимост от тези, които организират производствения процес – капиталистите.

Когато индивидът не е в състояние да произвежда сам продукти, необходими му просто за да оцелява физически, той е принуден да се съобразява с изискванията и контрола на системата, която го снабдява с тези продукти.

Разбира се потребностите на съвременния човек са много повече от храненето и дрехите. Индустрията създава и задоволява широк спектър от нужди за глобалния човек, но и го пристрастява към стоките и услугите си, без които физически човекът иначе би оцелял.

Дори първоначалната цел на капиталистите да е била да манипулират обществото да харчи все повече за принципно ненужни блага, за да си осигуряват все по-голяма печалба, сега пристрастяването към тези високотехнологични прибори се е превърнало в средство за обществен контрол от нов тип.

Всяка година се появяват нови модели смартфони, таблети, лаптопи, телевизори и коли, за които корпорациите ни убеждават, че са

невероятно превъзхождащи моделите от преди няколко месеца и само новите модели могат да задоволят пълноценно нашите потребности.

Това е вид модна тенденция и пристрастяване, които ни дават усещането за успех в живота и чувство за пълноценност. Проблемът е, че тази периодична промяна на личната електроника не е по джоба на болшинството потребители и те са принудени да вземат кредити от същите банки, чиято собственост са и фирмите произвеждащи тези модерни псевдо-блага.

Една от теориите, които дават обяснение на този процес, е тази на Ноам Чомски за отвличането на вниманието на личността. Според него ако сме въввлечени в надпреварата за покупка на най-новия смартфон на Apple или лъскава лимузина, издигаща нашия статус в обществото, то ние сме отклонени от това да мислим за съществените въпроси – особено за политиката.

Освен това, когато животът в дългове е константа, никой трезвомислещ човек не би излязъл на протест срещу несправедливостта на управляващия го елит, където може да бъде арестуван и да загуби работата си, а оттам дори и покрива над главата си, който също е собственост на банка.

Да, глобалното общество е общество дълбоко затънало в дългове към малък глобален елит, защото едни и същи банки оперират в целия свят с клоновете си и това също е средство за политически контрол, непознат през предходните епохи. Задлъжнялостта е компонент от технологично-тоталитарната система, изграждана в момента. Дълг на държавите към МВФ и компания и дълг на всеки индивид към същите кредитори – изглежда това е двоен капан! Може ли да провеждаш своя политика, когато държавата ти, а и ти си длъжник? Отговорът е не!

5. Култура и политика.

Елитът разполага с нови методи за промяна на глобалното общество в културно и политическо отношение:

В книгата „1984“ Джордж Оруел описва подробно как езикът може да бъде използван за манипулация и контрол на масите. В реалния свят днес политическата коректност е широко разпространена и масово налагана.

Тоталитарните системи си приличат и по това, че се опитват да променят езика на масите, за да маскират същността си и да се предпазят от критика.

6. Частници, изземващи класически държавни функции.

Друго относително ново явление на световната сцена са изникващите като гъби след дъжд частни военни компании. Те действат полулегално, но набират все повече мощ и имат възможност да се намесват в политиката (изборите) в развиващите се страни, в които оперират – изпратени да защитават интересите на корпорации и правителства, които не желаят да си „цапат ръцете” с неморални и незаконни акции официално.

Броят на действащите частни военни компании по света е незнаен, но често са споменавани в медиите, независимо дали в добра светлина – като защитници на корабоплаването от сомалийските пирати, или в лоша такава – като брутални убийци на цивилни в Афганистан и Ирак. Те работят за платежоспособни клиенти и не се свенят да изпълнят всяка задача.

А такива клиенти обикновено са международните корпорации, които могат да изпратят въоръжените си наемници да вразумят примерно африкански политици, които не са съгласни с дейността на корпорацията в родината им. Или пък със сила да се повлияе на изборите, като се заплашват гласоподавателите от даден регион на бедна и слабо-развита страна.

От морална гледна точка лицата, които наемат частни военни компании, а и самите наемници, са отговорни за собствените си действия, но от правна гледна точка – често липсват механизми и институции, които реално да разследват тази дейност и да подведат виновните за нарушаването на основни човешки права и хуманитарни закони на ООН под отговорност. Някои лица просто остават извън досега на международното правосъдие.

Когато се прибави и тенденцията за разпространение на частни съдебни изпълнители и раздаването на частно правосъдие, винаги в интерес на платежоспособния, и разпространението на система от частни затвори, предимно в САЩ към момента, не е учудващо, че в тази страна броят на затворниците спрямо населението е несравнимо по-голям отколкото в страни с тоталитарни режими. Просто за всеки затворник

частните компании получават субсидия от федералния бюджет и граждани са вкарвани за дълго в затвора за принципно нищожни провинения.

xxx

Изглежда в глобалната ера държавата се обезличава все повече и отстъпва функциите си на частни лица, които се разпореждат с тях по свое усмотрение.

Свидетели сме на непрекъснатото нарушение на националните конституции на много страни, на законите, на действащите в миналото международни правила и норми на международното право. Прекрояват се държавни граници, извършват се преврати, наричани модерно – цветни революции, не без помощта на олигарси, финансови спекуланти и разузнавателни агенции. Едни и същи въоръжени групи могат да бъдат наричани терористи или пък борци за свобода, демократична опозиция в зависимост от това в кой регион действат или дали тези действия са в интерес на определени кръгове. Непрекъснато се прокарват закони за ограничаването на правата и свободите на гражданите под различен претекст. По времето на Студената война, западният елит има интерес нивото на демокрацията в неговия блок да е добро, защото е в състояние на конкуренция за умовете и сърцата на хората по света с комунистическия блок. В крайна сметка се оказва, че това е печелившата стратегия и хората избират свободата пред социализма от тоталитарен тип.

Обаче в наши дни същият елит се опитва да изтръгне напълно властта от пръстите на хората като така убива демокрацията.

Глобалният елит, чрез целенасоченост, постоянство и безскрупулност се опитва да омаломощи демокрацията и да наложи глобална тоталитарна система от нов тип, която е била непозната на човечеството до момента. При такава система няма да има значение дали формалните избори ще се провеждат периодично или не, защото лостовите за управление на обществото няма да бъдат в ръцете на самите граждани и на избраните политици. Всички признаци, които изредих, а и дузина други, които са предмет на следващо изследване, показват че се движим към тази глобална антиутопия.

ЛИТЕРАТУРА:

Karasimeonov, Partiynata Sistema v Balgaria, Sofia, 2010 g.

https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%80%D1%8E%D0%BA%D1%81%D0%B5%D0%BB%D1%81%D0%BA%D0%B8_%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%80
<https://www.cnbc.com/2017/05/18/google-user-numbers-youtube-android-drive-photos.html>

<https://www.onmsft.com/news/microsoft-numbers-look-how-many-people-are-using-microsofts-products-and-services>

<https://www.rt.com/usa/435271-alex-jones-inforwars-censorship/>

<https://www.rt.com/usa/435293-twitter-suspends-libertarean-figures/>

<https://www.smartinsights.com/search-engine-marketing/search-engine-statistics/>

<https://sputniknews.com/analysis/201801201060904781-whistleblower-trump-campaign-illegal-surveillance/>

<https://sputniknews.com/analysis/201808101067096069-brett-scott-cashless-societies/>

ФРАНСИС БЕЙКЪН: ЖИВОТ И ТВОРБИ
Камен Лозев, ЮЗУ „Неофит Рилски”, kamenlozev@abv.bg

FRANCIS BACON: LIFE AND WORKS
Kamen Lozev, SWU „Neofit Rilski“, Blagoevgrad

***Abstract:** The paper focuses on the life and works of Francis Bacon. The rise and fall of Lord Verulam is delineated to the point of 1621 and the last five years devoted to philosophical and literary endeavours. Short survey is undertaken of two groups of Bacon's works, his literary and philosophical writings. Russell's criticism of the Baconian method is mitigated against Copleston view of Bacon and his philosophical heritage.*

***Keywords:** Bacon, Shakespeare, Instauration Magna, Novum Organum, Scientific method*

Francis Bacon (1561–1626) was one of the leading figures ... in the period of transition from the Renaissance to the early modern era.
Jürgen Klein (Klein 2016)

„Фигура на прехода” (от Ренесанса към ранната модерна епоха) е много точна характеристика на Франсис Бейкън, при положение че не схващаме прехода като изпълнен с насилие, хаос и кръвопролитни сблъсъци, които непременно трябва да присъстват и в личния живот на „водещите фигури” на епохата.

Бейкън е известен на всички като родоначалник на великата традиция на емпиризма, която, макар с корени в древността, именно при него получава своето методологическо и философско обосноваване и с това своя легитимен живот и мощно влияние в бъдеще. Вековете след Бейкън „работят” в негова полза – емпиризмът, утвърдил се като философия най-близка до науката, безспорно насърчава развитието ѝ. Научните успехи пък на свой ред го подкрепят и така традицията набира скорост, за да види в лицето на философите от Виенския кръг своя апогей до момента: логическия емпиризм. Наистина в Манифеста на кръга като „бащи” са изброени съвременниците Ръсел, Витгенщайн и Айнщайн, но при поглед назад в миналото едва ли някой се съмнява, че Бейкън ще се открие в целия му величав ръст.

В своята История на западната философия Ръсел казва за Франсис Бейкън, че макар философията му да е ориентирана към науката, той самият не успява да разбере големите научни открития на своето време –

не приема например теорията на Коперник, нито на Кеплер, не е запознат с трудовете на Везалий, нито със знаменитото откритие на Харви, който е бил личният му лекар. (Ръсел 1998: 575) Тази справедлива преценка косвено потвърждава, че Франсис Бейкън не е скъсал напълно връзката с миналото - част от него все още живее в Средните векове и Ренесанса, при маговете и алхимиците.

Днес познаваме Бейкън главно като философ; малцина знаят, че е бил блестящ юрист и реформатор в английското право, юридически съветник на най-изтъкнатите фигури на своето време, в това число и на кралската корона в лицето на Елизабет и Джеймс Първи. И двамата признават способностите му и се възползват от тях.

Според мен обаче има един „паметник”, който говори за способностите на Бейкън много по-силно и по-ясно от каквато и да е кралска възхвала. Слухът, мълвата, че именно той е авторът на Шекспировите пиеси! Защо е станало така, защо е тръгнала мълвата, е по-дълга история, но подобно мнение говори само по себе си за силата на Бейкъновите творби. Наистина днес онези, които вярват, че Бейкън е авторът на традиционно приписваните на Шекспир произведения не са много; със сигурност обаче са много онези, които високо ценят литературните достойнства на всичко написано от Бейкън.

Още едно обстоятелство допринася за голямата известност на Франсис Бейкън. Заедно с Ръсел той е един от малчината значими британски философи със „синя кръв”. За разлика от Ръсел обаче, който съзнателно, и успешно, се бори в живота с това обстоятелство, Бейкън докрай го експлоатира. Опрян на него и подпомогнат от роднините аристократи, но най-вече благодарение на личните си качества, той се изкачва до самия държавен връх на английската монархия. Тук за нещастие ветровете се оказват толкова силни, че Бейкън не удържа на напора – неговото сгромолясане от власт е звучно, и по негово време, и в историческа перспектива, и произвежда повърхностна известност, която едва ли уврежда славата му на важен мислител, но все пак привнася и нещо нетипично към образа му на философ.

*

Бейкън живее в период, който външно е относително спокоен, в страна със стабилно управление, в която води подреден и изпълнен със стремеж за кариера на държавник живот. Произходът, съчетан с блестящи професионални качества на юрист, допълнени от страстни нагласи към знания и наука, му гарантират живот в средата на най-висшите кръгове на английското общество. Юрист по образование, с умения да трупа знания, и още по-големи умения да ги употребява,

пишейки в завладяващ стил и поучителни есета, и исторически хроники, и юридически текстове, и най-вече философски опуси, Франсис Бейкън успява да се издигне до самите висини на държавата и да стане лорд-пазител на Кралския печат като своя баща, както и лорд-канцлер на английското кралство.

Върху него времето на Ренесанса слага своя отпечатък: обичайно е описван като човек разностранен и в стремежите си, и в своите занимания. Бейкън е страстен, ревностен идеолог, ентузиаст и защитник на науката, несъмнено един от гръмогласните предвестници на Индустриалната революция. (Реале, Антисери 1996: 162)

Той носи в себе си Новото време в две важни отношения: първо, като се обръща със сурова критика към традицията – в лицето на аристотелианството, но не и срещу самия Аристотел, и схоластиката, убивайки и двете със своите есета и афоризми; и второ, като налага здравите основи на научния светоглед, т.е. на възгледа за науката като единствен и най-важен източник на човешкия прогрес – възглед, доказал се по удивителен начин в Европа през четирите века след смъртта му.

Научната революция несъмнено е фонът, върху който се разгръща жизнената траектория на Бейкън. Тази траектория пронизва някои от най-големите събития в националната история на Англия, каквото е например победата над Непобедимата армада през 1588-ма, както и други величави събития на Елизабетинската епоха.

Бейкън все пак, за разлика от Хобс например, не преживява силните трусове и хаоса от периода на Гражданската война в Англия, нито живее в условията на диктатурата на Оливър Кромуел, последвала съда и екзекуцията на краля. Ако имаше дългия живот на Хобс, може би щеше да наблюдава и гаврите с ексхумираното тяло на Кромуел и реставрирането на монархията. Той обаче почива навреме: на него не му се налага да прави съдбоносни избори и да взема страна в конфликта между бунтовния парламент и уязвения монарх, нито дълго да живее в изгнание във Франция или Холандия, каквато е съдбата на по-младите му последователи, подхванали неговата линия на мислене и успешно развили в духа на емпиризма неговата „естествена философия“.

По времето на Бейкън на власт е един от най-силните монарси за всички времена в Англия – всемогъщата „девствена кралица“ Елизабет, при която за нещастие младият Бейкън изпада в немилост като член на парламента с надежди да заеме висш държавен пост. Със смъртта на Елизабет това ще се промени: след като се намества на кралския престол, Джеймс Първи Стюарт, обединителят на Англия и Шотландия, не само компенсира Бейкън за дългото чакане; следва политически възход,

какъвто талантливият юрист не е очаквал. В един славен период от втората половина на второто десетилетие на Седемнадесети век Бейкън за няколко години се изстрелва до най-високите върхове на управленската йерархия в кралството. До степен, че когато е на посещение в Шотландия, крал Джеймс Първи оставя в неговите ръце управлението на Англия. Краят на този славен за Бейкън период е рязък и болезнен. Вероятно можем да се съгласим и с по-крайната оценка на някои съвременници като „позорен“ (disgraceful).

Франсис се ражда през януари 1561 г. в семейството на благородници. Той е второто дете от втория брак на сър Никълъс Бейкън, дългогодишен лорд-пазител на Кралския печат, длъжност, която този син един ден също ще заеме и както вече посочихме, ще се изкачи значително над нея. Майката на Франсис, лейди Ан, по баща Кук (Anne Cooke), е дъщеря на известния сър Антъни Кук, възпитател (tutor) в кралския двор и учител на Едуард Шести (1537 - 1553). Сестрата на лейди Ан е омъжена за Уилям Сесил (1520 - 1598), барон Бърли, който заема най-високи държавни постове и е главен съветник на Елизабет през по-голямата част от управлението ѝ. В продължение на дълги години, до самата му смърт, за него се говори като за „най-могъщия човек в кралството“. С други думи, в ранните години на своя живот Франсис има подкрепа от най-високото равнище в държавата. Въпреки нея обаче надеждите му за бърз възход не се сбъдват.

Лейди Ан е много ерудирана за своето време жена – превъзходно владее гръцки и латински и свободно говори италиански и френски. Франсис и по-големите му братя Антъни и Едуард заедно с техните две сестри растат в атмосфера на разговори за идеите на хуманизма и духа на калвинистката строгост и усърдие, за политическата власт и облагите от нейното притежаване. Докато е още дете, сър Никълъс построява нов дом за семейството и понеже Франсис често има здравословни проблеми, началното му образование протича в домашни условия.

На дванадесетгодишна възраст Франсис Бейкън е изпратен заедно с Антъни да учи в Тринити колидж, Кеймбридж. В продължение на три години братята имат за възпитател Джон Уитгифт, който по-късно става архиепископ на Кентърбъри. Известно е, че още в колежа Франсис се изказва рязко критично за академичните методи на схоластичното образование. Неговият секретар и пръв биограф Уилям Раули по-късно пише: „Учейки в университета, на възраст шестнадесет години, той за

първи път... изпитва разочарование от философията на Аристотел, но не по причина на автора, към който винаги се е отнасял с най-голямо уважение, а поради безполезността на метода; аристотелианската философия (както обичайно Негова милост казваше) е добра само за научни диспути, но е безполезна, когато става дума за конкретна полза за живота на хората. И това мнение той съхрани до края на живота си.” (цит. в Реале, Антисери 1996: 162)

Франсис не завършва Кеймбридж, защото поради заплахата от чумна епидемия университетът затваря врати през декември 1575 г. В Кеймбридж обаче се оформя решението му да се посвети на държавническа и политическа кариера и за тази цел през 1576 г. продължава образованието си в Лондон, където учи право. Само след година, през 1577-ма, Франсис приема предложението да придружи сър Амиас Поле в мисията му на английски посланик във Франция. Така в следващите няколко години живее в Париж и работи за английската дипломатическа служба в качеството на сътрудник на посланика. Франсис пренася дипломатическата поща: знаем, че е носил дипломатически писма на барон Бърли, Уолсингтън и на самата кралица. Дипломатическата служба му дава възможности да пътува и той посещава градове като Поатие и Тур и вероятно пътува до Италия. От самата Франция и френския двор отнася лоши впечатления.

За нещастие дипломатическият период внезапно прекъсва: през 1579 г. сър Никълъс изненадващо почива и Франсис е принуден да се върне в Англия. Преди да почине, баща му е събирал пари и е уреждал закупуването на имот за най-малкия си син, но сделката така и не приключва. Понеже сред наследниците на сър Никълъс е петото, най-малкото дете, наследството на Франсис е нищожно. Не са нищожни обаче натрупаните от него до момента дългове. Трудната финансова ситуация принуждава Франсис отново да възобнови юридическото си образование с надеждата да добие висш, добре платен, държавен пост.

Макар и всемогъщ, вуйчо му лорд Бърли в този момент не помага на младежа, защото е зает с кариерата на своите собствени синове. Ето защо Франсис енергично засяда над книгите. След две години се дипломира, а през 1582 г. вече е правоспособен адвокат, допускан да участва в съдебни заседания. Политическата кариера остава цел в живота му: първата крачка към нея е направена през 1581 г., когато влиза в парламента. Следват тридесет и седем парламентарни години, през които Франсис Бейкън представлява различни избирателни окръзи (Klein 2016). Това е време на усилена работа с различна степен на успех като член на множество комитети и комисии. Примерът на баща му е винаги го

съпътства - да заеме високо платена длъжност, която да го освободи от материални притеснения и да използва свободното си време както пожелае. Още в ранна възраст Бейкън е положил едрите щрихи на много амбициозен проект за създаване на нова система на науките с акцент върху емпиричните методи и полагане основите на т.нар. *Scientia operativa*, т.е. приложна наука. (Klein 2016)

Хиляда петстотин осемдесет и четвърта можем да смятаме за годината на неговото включване във висшата политика: тогава написва своя първи политически меморандум *A Letter of Advice to Queen Elizabeth* (Klein 2016). В писмото Бейкън дава израз на своята „ревизионистка“ нагласа, формирана през годините. Той предлага реформиране на естествената философия.

Амбициозният проект на младия адвокат е преценен като нереализуем на практика и изобщо не среща симпатиите нито на кралицата, нито на могъщия ѝ съветник лорд Бърли. Този първи неуспешен опит да спечели висша подкрепа за своите идеи не отказва Франсис от стремежите му. Към настоящия момент обаче решава да посвети силите си повече на правото, адвокатската професия и парламентарната дейност. В периода от 1584 до 1617 г., когато става член на камарата на лордовете и лорд канцлер, Франсис Бейкън развива активна дейност като член на камарата на общините, предлагайки юридическите си съвети и услуги на различни влиятелни личности. Работи в няколко комитета, в това число и в Комитета за ревизия на английското право. Включва се и в обсъжданията на политическите аспекти на религиозните въпроси, особено по горещата тогава тема за отношението на Англиканската църква към неконформистите. Франсис Бейкън се стреми да реализира предпазливата религиозна политика на кралицата и обосновава компромисна, „среднистка“ линия при цялостното провеждане на религиозната политика на монархията.

Около 1590 г. Бейкън завързва приятелство и става част от най-близкия кръг на Робърт Деверо, втори граф Есекс, поет и изкусен ухажор, интригант и военачалник, фаворит на кралица Елизабет. Бейкън става личен съветник и информатор на графа, един от най-приближените до него хора. Той несъмнено се надява чрез протекцията и влиянието му да заеме висока държавна длъжност, каквато лорд Бърли не успява да му уреди. Надеждите и този път остават напразни: в английския двор към момента политическото влияние на граф Есекс съвсем не е толкова голямо.

От това време (1592 г.) се е запазило интересно писмо на Бейкън до лорд Бърли, което по характерен начин говори за нагласите и

мисленето на Франсис Бейкн. В писмото Франсис обяснява, че вътрешното му интелектуално устройство го кара да се интересува от „дялото знание”, да ненавижда безплодните словесни дискусии, водени в съществуващата традиция. Той споделя колко ясно вижда издиганите препятствия пред развитието и даването на практически плодове от страна на науките. Бейкн уверява вуйчо си, че в себе си чувства призиванието да отстрани „слепите експерименти и вербално-реторичните традиции и мошеничества, които са нанесли толкова много злини”, и ги замени с методични наблюдения, обосновани заключения и полезни изобретения и открития, които са най-доброто, което можем да очакваме от науката. Независимо дали от негова страна това е само „любопитство, празни слова, природа или (ако се погледне на него благосклонно) филантропия, то е така фиксирано в моето съзнание, че не може да се отстрани”. (цит. в (Klein 2016))

За нещастие през 1593 г. Бейкн изпада в немилост: в парламента се водят разисквания по въпроса за отпускане на кралска субсидия, изплащана в рамките на три години. Бейкн не е против субсидията, но защитава позицията за изплащането ѝ в рамките на шест години. Кралицата приема аргументите му като обида. Граф Есекс не успява да смекчи гнева ѝ и Бейкн трябва да се прости с надеждите за висок държавен пост. Упехите му в съда обаче, речите в парламента, както и огромната работа по различни въпроси в парламентарните комитети са оформили вече репутацията му на високо компетентен юрист, който трупа знания и умело ги използва. Кралицата оценява тези качества и през 1597 г. го назначава за свой извънреден юридически съветник. Това за жалост не подобрява съществено финансовото положение на Бейкн и в този период той обмисля да напусне политиката и изцяло да се отдаде на естествената философия и на литературни занимания.

В същата хиляда петстотин деветдесет и седма година излиза първото издание на първата творба на Франсис Бейкн Опити (Essays), съдържаща само десет есета. След второто и третото издание, съответно през 1612 и 1625 година те ще нараснат до петдесет и осем. Опити се превръща в най-известната и четена приживе творба на Бейкн.

*

В последните години на шестнадесети век финансово притесненият юрист и парламентарист вижда в изгодната женитба възможен изход от финансовата несигурност, в която живее. Още повече че в този момент поддържа интересна връзка и ухажва красивата и много богата вдовица лейди Хатън, внучка на лорд Бърли, която е едва на двайсет. Плановите му да се ожени за нея обаче се провалят: сърцето ѝ е

спечелено от най-сериозния политически противник на Бейкън сър Едуард Коук, далеч по-богат от него, който ще изиграе главна роля във внезапното му сгромолясване от власт. Това ще се случи през пролетта на 1621 г., а сега, в усилените последни години на „Елизабетинския век“ Франсис Бейкън работи върху своите научни и литературни проекти. Особено важна е дейността му в групата за реформа на английското право. Известен е фактът, че през тези години по причина на непогасени дългове той попада за кратко в затвора.

Дружбата и работата му като юридически съветник на влиятелни личности продължава. Бейкън дава ценни препоръки и пише писма със съвети към графа на Рутланд и граф Есекс. Съветите му към Робърт Деверо са грижливо обмислени и ако ги беше следвал, графът едва ли би си навлякъл неприятностите, които в крайна сметка го изпращат на ешафода. Съветите показват, че Бейкън добре е разбирал възможните опасности, в които нравът на Деверо и неразумните му действия може да го вкарат. Да се държи внимателно и по интелигентен начин на обществени места, като преди всичко се въздържа от военни действия и команди, изглеждат банални препоръки, но именно тях граф Есекс не следва. През 1599 г. той е изпратен да потуши дългогодишното въстание в Ирландия, подкрепяно от Испания, като се надява, че със сила ще реши проблема. Следват няколко загубени битки, позорни колкото за него, толкова и за короната, и още по-позорното му дизертърство от военната кампания.

При завръщането си в Лондон Деверо бърза да посети кралския двор, надявайки се на предишната благосклонност, но както Бейкън предвижда, единственото, което среща, са безспорните знаци на огромното разочарование и гнева на Елизабет. Бейкън се опитва да посредничи в отношенията между тях. Напълно неуспешно. Граф Есекс е поставен под домашен арест и след половин година съден за неизпълнение на заповед, оскърбление на монарха и нанасяне вреди на властта. Вероятно за да го унижи допълнително, Елизабет нарежда именно Франсис Бейкън, приятелят на Робърт Деверо, да бъде един от главните му обвинители. (Това дава основание на Ръсел да цитира Литън Стрейчи, който представя Бейкън като „... чудовище, изтъкано от предателство и неблагодарност“ (Ръсел 1998: 572)) Графът е низвергнат, но истински е доведен до отчаяние, когато кралицата го лишава от най-важното перо на доходите му – дадения преди време монопол върху вината. Скоро около Деверо се събират недоволните от управлението на кралицата-дева и през февруари 1601 г. вдигат метеж, чиято цел е да

пленият Елизабет. Бунтът е пълно фиаско: размирниците бързо са арестувани, съдени и част от тях, начело с графа, обезглавени.

* * *

С началото на новия Седемнадесети век идва краят на „Елизабетинската епоха” и Франсис Бейкън добре разбира това. Безбрачието на кралицата ефективно прекъсва династията на Тюдорите. В личен план Елизабет не е удовлетворила амбициите на Бейкън. Ето защо погледът и надеждите му сега се устремяват към новия владетел Джеймс Първи, който се възкачва на английския престол през 1603 г. и с личността си осъществява така наречената „лична уния” между Англия и Шотландия (за която е крал Джеймс Шести). С него на английския престол идва династията на Стюартите. Моментът, в който Джеймс сядна на кралския престол, е началото на стабилния възход на политическата кариера на Франсис Бейкън. Още преди кончината на кралица Елизабет той предвидливо е влязъл в общение с бъдещия крал и това не е забравено сега. В същата година, хиляда шестстотин и трета, Бейкън е посветен в рицарство, а на следващата става един от близките съветници на краля. Работи върху политическите проблеми на съюза между Англия и Шотландия, както и върху проблемите на религиозната толерантност. Като следва натрупания в миналото опит, той неизменно се стреми да изработи взаимно изгоден вариант за изход от противоречията между различните религиозни групи в Англия.

На четиридесет и пет години Франсис Бейкън се жени за четиринадесет-годишната Алис Барнъм, дъщеря на богат парламентарист и член на градския съвет на Лондон. На следващата година, 1607-ма, е назначен за главен защитник на кралството (Solicitor General). В тези години прави равносметка на изминатия житейски път, като отбелязва както постиженията, така и провалите си до момента. Макар че финансовите проблеми все още не са загърбени, политическата му кариера очевидно е във възход.

В периода между 1603 и 1613 г. Бейкън се занимава не само с актуалната английска политика. В тези години той полага основите на своята философска система и написва съществени работи, част от които по-късно обобщава в най-важните свои произведения *Novum Organum* (Нов органон) и *Instauratio Magna* (Великото възстановяване) - първата творба е втората част на незавършената поради своята обширност втора творба.

През 1613 г. Бейкън заема поста главен прокурор (Attorney General). Започва изкачването му към най-високите върхове на държавата: през 1616 г. става член на Кралския таен съвет (Privy council), а на следващата година му е поверен постът лорд-пазител на Кралския печат (Lord Treasurer), позиция, която в продължение на много години е заемал баща му сър Никълъс Бейкън. С високия пост идва и благородническата титла лорд Верулам (Lord Verulam), дадена му на следващата година. С нея се отваря вратата на камарата на лордовете в парламента. В същата година получава и поста лорд-канцлер на Англия (Lord Chancellor). След три години Франсис Бейкън е почетен с нова благородническа титла – виконт Сент Олбан (Viscount Saint Albans). Титлата напълно приспива политическите му сетива и Бейкън остава в неведение за идващата катастрофа. Попада в политическа клопка. Бурята се разразява бързо: само три дни след като му е дадена титлата „виконт“, палатата на лордовете обвинява Бейкън в корупция. Изнесени са факти за приемани подкупи под формата на подаръци от хора, които по-късно участват в ръководени от него съдебни процеси. Формално подобна практика е недопустима, но във времето на Бейкън тя е общоразпространена: „Почти всички съдии приемали подаръци и от двете страни.... а съдията показвал своята „добродетелност“, като не се влияел от тях.” (Ръсел 1998: 573). Притиснат от фактите, лорд-канцлерът признава вината си, което е достатъчно основание за публичното му отзоваване от всички длъжности. Общественият позор покрива името му, каквато е целта на обвинителите, организирани и ръководени от сър Едуард Коук. Като се опира на нелегитимната, но разпространена практика съдиите да получават подаръци, Бейкън прави опит да се защити с аргумента, че те, подаръците, никога не са влияели на решенията му като съдия. В тази връзка Ръсел язвително отбелязва, че това просто не може да се провери.

Каква е всъщност истината зад този политически театър? Виконт Сент Олбан става изкупителна жертва на добре организиран политически заговор. Както Ръсел се изразява, Бейкън е осъден „... вследствие на партийни разправии, а не за някакво изключително престъпление” (Ръсел 1998: 574). Вероятно без да съзнава, с някои свои действия той косвено е засегнал кралския фаворит в този момент дук Бъкингам. За да спаси фаворита си, кралят жертва лорд-канцлера, като оставя противниците му да го обвинят в корупция и до основи да сринат репутацията му на съдия.

За Бейкън катастрофата е пълна, защото чува следната присъда: „Върховният съд постановява: 1) лорд-виконт Сент Олбан, лорд-канцлер на Англия, трябва да заплати под формата на наказание глоба в размер от

40 хлд. лири; 2) той трябва да бъде затворен в Тауър за срок определен от краля; 3) завинаги му се забранява да се занимава с каквато и да е държавна дейност; 4) завинаги се лишава от място в парламента, и му се забранява да се приближава до двора.” (цит. по Антисери и Реале 1996: 163)

Слаба утеха за Бейкън е, че кралят отменя глобата, че само за няколко дни е хвърлен в затвора и че запазва имуществото и титлите си. Излизането от политиката и държавните служби е окончателно.

*

Общественият позор и главоломното падане от висините на властта обаче се оказват щастлива съдба. Известното *quinquennium*, т.е. последните пет години от своя живот, виконт Сент Олбан посвещава на науката, философията и литературата. Тогава са написани и издадени най-важните творби, с които свързваме името му днес. Единственото изключение е Новата Атлантида, недовършеният утопичен роман, който излиза година след смъртта му.

С напрегнат интелектуален труд Бейкън се опитва да завърши огромния проект за реформиране на науките *Instauratio Magna* (Великото възстановяване), части от който вече е завършил и публикувал. Задачата обаче се оказва твърде голяма и следователно непосилна да бъде решена в рамките на отредените му няколко години. С Бейкън се случва точно онова, което често е цитирал в творбите си: *Vita brevis, ars longa*.

Умира през април 1626 г., вероятно от пневмония, след усърдни занимания с експерименти, чиято цел е да се установи влиянието на студата с оглед запазването на месото. (В типичния си стил Ръсел описва смъртта му така: „... той умира от простуда, която пипнал, докато експериментирал в областта на охлаждането и пълнел пилета със сняг.” (Ръсел 1998: 573)

Със смъртта на Франсис Бейкън изчезват и неговите титли, защото няма наследници. Брачният му живот, изглежда, е бил нещастен, тъй като е известно, че поради любовен роман на младата му съпруга, той променя завещанието си, лишавайки я от много щедрия към нея първи негов вариант. За Бейкън и за редица известни негови съвременници, както и за други големи философи, се носи мълвата, че са любители на „мъжката любов”. Тази нагласа споделял и крал Джеймс Първи. Доколко има истина в тези твърдения, все още е въпрос на дискусия.

Сигурно е обаче, че когато Бейкън умира, останеното от него състояние е оценено на стойност значително по-малка от дълговете му. Вероятно преценката на Питърс за него като човек, който планира да

подпомага с лични средства развитието на науките, но поради разточителния си начин на живот не успява да го направи (Peters 2005: 45), е много справедлива.

* * *

От краткия очерк на житейския път на Бейкън оставаме с впечатлението за един изключително зает и натоварен с редица отговорности човек, върху когото са лежали и ежедневните, и дългосрочните задачи на политическите постове, които е заемал, както и трудните решения в съда по дела от най-високо равнище. Освен „професионалното“ напрежение на един от най-приближените до краля съветници Бейкън дълги години живее под заплахата да изпита, и дори веднъж изпитва (да си припомним попадането му в затвора, когато е млад, начеващ адвокат!), суровостта на закона за нередовния длъжник.

Буди удивление фактът, че въпреки разностранните си ангажименти на държавник, царедворец и общественик Бейкън ни е оставил богато писмено наследство, живо и до днес, коментирано и изследвано в дълбочина. Има, разбира се, много истина в думите на Харви, че Бейкън „пише философия като лорд-канцлер“ (Реале, Антисери 1996: 168). Всъщност до своята 60-годишна виконт Сент Олбан само в свободното си време се е отдавал на наука, философия и литература. Ситуацията се променя едва след 1621 г., когато лорд Верулам напълно се отдава на творческа и публикационна дейност. В тези последни пет години от живота си Бейкън е собствено философ и писател (a man of letters) и няма съмнение, че ако те не бяха налице, едва ли щяха да са налице и трудовете, които се опитва да завърши до последния си час.

*

... the Lord Chancellor's high place in the history of English literature as well as his influential role in the development of English prose style remain well-established and secure.

David Simpson

Творбите на Бейкън са групирани, и съответно изследвани, по различни начини. Нашият интерес в случая е насочен главно към две групи творби – литературните му произведения и философско-научните му трудове. Трябва да се каже обаче, че другите му произведения – например юридическите - имат голямо значение за оформянето на

възгледите му и за създаването на онова, с което най-вече свързваме името на Бейкн – „индуктивния метод” (inductive method), известен още като „научния метод” (scientific method) или „метода на Бейкн” (Baconian method).

Сред книгите на Бейкн, които нямат философски или научен характер, *Опити* трябва да поставим на първо място. И не само защото е първата издадена от него книга, която дава началото на писателската му кариера, а защото е образец и доказателство за оригиналния и много характерен стил на Бейкн изработен през годините. „Всъщност, дори ако Бейкн не бе създал нищо друго освен своите майсторски *Опити* (за пръв път публикувани през 1597 г. и след това преработени и разширени през 1612-та и 1625 г.), той все пак щеше да принадлежи на най-висшия ешелон на английските писатели от XVII в.“ (Simpson 2018). *Опити* е творбата, която може да се посочва като косвеното доказателство на противоречивата, приемана от малцина теза, че Бейкн е Шекспир. Усилията на Бейкн да усъвършенства английския език са очевидни – лорд-канцлерът не само създава нови думи, които налага чрез творбите си, но и поддържа – в това число и финансово - кръг от талантиви писатели, с помощта на които създава нова интелектуална атмосфера, способстваща за появата и разпространението на оригинални произведения. Когато Бейкн се ражда, английският език е груб, несъвършен и лошо структуриран език, но когато умира, английският е вече преобразен и съперничи по съвършенство и изразителност доминиращия френски език. Бейкн има огромна заслуга за това, намерила израз в думите на Бен Джонсън „A dictionary of the English language might be compiled from Bacon’s works alone.” (Речникът на английския език може да се състави само от произведенията на Бейкн.)

Другата много известна книга, с която завинаги ще свързваме името на Бейкн, е *Новата Атлантида*. Написана като роман, или притча, в духа на създадената от Мор традиция на утопични творби, книгата по много вълнуващ начин пресъздава основните послания от философските и научни творби на Бейкн. Тя е картина на едно бъдеще, в което науката, развивана на основата на експерименталния метод, със своите постижения и приложението им е преобразувала живота по смайващ начин. Приказният остров Бенсалем и домът на Саломон с установените и строго спазвани правила и нрави, несъмнено са израз на смелата визия на лорд Верулам за неизбежните управленски и институционални форми, в които ще протича човнешкия живот. Издадена посмъртно, година след кончината на Бейкн, утопичният роман носи в себе си загадката за своята завършеност. (В това отношение съм склонен да приема

решението на Св. Малинов за завършеността на творбата (вж. подр. Малинов 2008)

Историческото въздействие на романа е революционно: описаният от Бейкън „колеж на Шестте дни“, в който специално обучени изследователски екипи събират данни, провеждат експерименти и трупат нови знания, чиито практически приложения подобряват условията на човешкия живот, всъщност задават модела и вдъхновяват създателите на Британското кралско общество. Паметни ще останат думите на Томас Спрат, епископ на Рочестър, който в първото описание на историята на Кралското общество пише: „Ще спомена само великия човек, който притежаваше ясна визия за всички възможности, които предлага тази нова институция: имам лорд Бейкън. В книгите му навсякъде срещаме убедителни аргументи за експерименталната философия и най-добрите инструкции как да я развиваме: той ги излага така изкусно..., че никое друго съчинение не би могло да стане въведение към историята на Кралското общество.“ (цит. в Реале, Антисери 1996: 172)

В края на своя живот Бейкън написва и издава (1622) една историческа книга посветена на управлението на крал Хенри Седми.

*

Ако Новата Атлантида вдъхновява и задава модела на Кралското научно дружество, то величавият, но логично незавършен проект на Бейкън, останал в историята под названието *Instauratio Magna* (Великото обновление), вдъхновява френските енциклопедисти при писането на многотомната *Encyclopédie*, идейно подготвила Великата френска революция. *Instauratio* е грандиозният проект на Бейкън в областта на естествената философия (науката в термините на Бейкън), който го занимава цял живот и който по мащабите си наподобява Божието сътворение на света за шест дни. Макар че Библията и възстановяването на господството на Адам над творенията на Бог са безспорното вдъхновение на Бейкън, това е напълно светски проект, в смисъл че научното е напълно отделено от теологичното. По своя дух *Instauratio* е дълбоко реформистки проект с големи социални последици предчувствани от Бейкън. Основните части на тази реформа са ясно очертани от Бейкън и тук ги излагам съгласно превода им от д-р М. Марков в Нов органон (Бейкън 1982: 29): 1) Разделяне на науките 2) Нов органон или Указания за тълкуване на природата 3) Явленията в света или Естествена или експериментална история за основаване на философията 4) Стълба на разума 5) Предвестници, или Предварително съставени понятия (антиципации) на втората философия 6) Втора философия, или Действена наука.

Макар че Бейкн се труди всеотдайно да завърши проекта, мащабът е непостижим за усилията на един човек. Може би са справедливи критическите оценки за начинанието останало по-скоро като скица, отколкото като поредица от научни трактати. В рамките на *Instauratio* обаче е създадено най-важното съчинение на Бейкн *Nov organon*, в което са развити най-известните му доктрини - за целите на научното развитие, за научния метод (индукцията на Бейкн) и за препятствията, които човешкият ум трябва да преодолява в процеса на правилното тълкуване на природата. Последните Бейкн нарича „идоли“ и сред тях разграничава четири вида: идоли на рода, на пещерата, на пазара и на театъра. Идолите на театъра представляват догмите, с които е изпълнено нашето образование; няма съмнение, че в случая Бейкн критично се обръща към собствения си опит и към своето обучение, доминирано от духа на аристотелианството и схоластичната философия.

Разработеният от Бейкн метод на индуктивно изследване не издържа критиката на времето: заедно с други реформаторски настроени свои последователи той не осъзнава докрай значението на хипотезата, т.е. на най-трудната и творческа „част от научната работа, в която е нужна голяма вещина“ (Ръсел 1998: 575). Ръсел отбелязва наивната вяра на Бейкн, че самото натрупване на емпиричен материал и данни, т.е. оформянето на подробни и обективни „естествени истории“ (*natural histories*) някак си само по себе си ще ни доведе до откриването на законите (или формите в неговите термини) на изследваните явления. В своята история на философията Копълстън настоява за смекчаване на критическата оценка на Бейкн, подчертавайки пионерския характер на философското му дело. И наистина, колкото и да го критикуваме, не можем да избягаме от факта, че „авторът на *Novum Organum* заема едно от най-важните места в историята на индуктивната логика и философията на науката“ (Copleston : 310)

ЛИТЕРАТУРА:

- Beykan, F. 1968. *Nov organon*. S.: „Nauka i izkustvo”
Beykan, F. 1982. *Opiti*. S.: „Nauka i izkustvo”
Beykan, F. 2012. *Novata Atlantida*. S.: „Siela”
Malinov, S. 2008. *Novata Atlantida ili naukata kato suveren*, v:
Beykan, F. 2008. *Novata Atlantida*, prev. Sv. Malinov, S.: „Siela”, 7 - 21.
Panova, E. 1974. *Osnovni problemi vav filosofiyata ot Beykan do Marks*. S.: „Nauka i izkustvo”.

Panova, E. 1985. Vaprosi na istoriko-filosofskoto izsledvane, v Panova, E., Stefanov, I., Petkanova, S., Geneva, L., sast. Antologiya. Evropeyska filozofiya, XVII – XIX vek. Parva chast. S.: „Nauka i izkustvo”, 5 – 32.

Tulmin, S. 1993. Kosmopolis. Skritata programa na modernostta. S.: KALAS.

Tsoneva, I. 1982. Beykan – radvoeniyat. V: Beykan, F. 1982. S.: „Nauka i izkustvo”, 7 - 44.

Reale, D., Antiseri, Dzh. 1996. Zapadnaya filozofiya ot istokov do nashih dney. Tom 3. Novoe vremya. Per. S. Malytseyov. Sankt-Peterburg: TK "Petropolis"

Copleston, F. 1999. A History of Philosophy. Vol. III. Okham to Suarez, Cornwall: Burnst & Oats, 292-309.

Gaukroger, S. 2005. Francis Bacon, in Borchert, D., Editor in chief, 2006. Encyclopedia of Philosophy, Second edition, New York, Detroit, San Francisco, London, Munich: Thomson Gale, 441 – 451.

Peters, R. 2005. Francis Bacon, in Urmson, J., Jonathan, R., ed., The Concise Encyclopedia of Western Philosophy. Third edition, London and New York: Routledge, 44 - 47.

Urmson, J., Jonathan, R., ed., 2005. The Concise Encyclopedia of Western Philosophy. Third edition, London and New York: Routledge

Klein, Jürgen, "Francis Bacon", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2016 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/francis-bacon/>>.

Simpson, D. 2018. Francis Bacon, Internet Encyclopedia of Philosophy, at: <https://www.iep.utm.edu/bacon/> (reached on 22 November 2018)

BIPOLAR AFFECTIVE DISORDER WITH RESPECT TO THE THEORIES OF THE CONSTITUTION OF SELFHOOD VIA NARRATIVES

Petar Radoev Dimkov, petardimkov@gmail.com,

PhD Student, Department of Philosophical and Political Sciences, South-West University "Neofit Rilski"

БИПОЛЯРНОТО АФЕКТИВНО РАЗСТРОЙСТВО ПО ОТНОШЕНИЕ НА ТЕОРИИТЕ ЗА КОНСТИТУЦИЯТА НА АЗА ЧРЕЗ НАРАТИВИ

Петър Радоев Димков, докторант, Югозападен университет „Неофит Рилски“

***Abstract:** Bipolar Affective Disorder (BAD) is an idiosyncratic disorder, part of the psychotic spectrum, manifested in two diametrically opposite poles, a manic one and a depressive one. Because of these features of the disorder it is interesting to see how individuals suffering from it narrate their first-person experiences with respect to personhood theories as they are elaborated in contemporary philosophy of mind. It is interesting to see how the self as well as personal identity are affected by the illness during the two diametrically opposite phases. In the current paper, I discuss the theories of narrative constitution of selfhood of Marya Schechtman and Hilde Lindemann Nelson as well as of the fundamental work of Charles Taylor. Subsequently, eight first-person narratives (5 of mania/hypomania and 3 of depression) are analysed, both psychiatrically and with respect to the abovementioned theories. A final conclusion of how personhood is affected in BAD is drawn from these analyses. The conclusion is complemented by a short neuroscientific discussion.*

Keywords: philosophy of mind, phenomenology, narratives, selfhood and personhood theories, self, psychopathology, bipolar affective disorder, depression, mania

Bipolar disorder

Bipolar affective disorder (BAD) or manic-depressive illness (psychosis), respectively, represents a particularly interesting and intriguing disorder with unique psychopathological symptomatology. Usually, episodes of depression alternate with episodes of hypomania or mania with intermediate

phases of euthymia (normal, non-depressed mood state). However, sometimes there could be a direct transition from one of the affective poles to the other. In DSM-V (2013) BAD is divided into two types – type I and type II; the difference lies in the presence of either mania or hypomania. Another dimension is the presence of absence of psychotic symptoms. Finally, cyclothymic personality disorder is a borderline case analogous to the schizotypal personality disorder (Kretchmer 1996: 172-182; Goodwin & Jamison 2007: 82-86).

As core symptom-complex is considered the classical triad where the symptoms of one of the states are just the opposite of those in the other one (mania vs. depression): hyperthymia/hypothymia, hyperbulia/hypobulia (including psychomotor excitation or agitation/retardation) and accelerated/slowed thought process (Temkov & Kirov 1976: 259). Additionally, sometimes mixed states occur, that is, states where both depressive and manic symptoms are present simultaneously (Goodwin & Jamison 2007: 72-82). Both of the poles bear their own risks: for example, during the depressive phase there is an increased and significant risk of suicide, whereas during mania there is a risk of highly risky behaviour.

Depression

Depression in BAD is endogenous and usually occurs first. In fact, the person might have depressive episodes for many years before his first hypomanic or manic episode occurs (Haralanov et al. 2008). This leads to misdiagnosis and wrong treatment. Notably, antidepressant medications are not first-line choice for bipolar depression and sometimes actually could worsen the disorder by provoking hypomania/mania, rapid cycling or mixed episodes. That is why they are called mood destabilizers by some authors (e.g. Ghaemi 2008). Pharmacological therapy includes mood stabilizers, antidepressants and (atypical) antipsychotics (Howland & Thase 2002). Sometimes, medical doctors prescribe a triple combination of an antidepressant, a mood stabilizer and an antipsychotic.

Besides this, the symptoms of bipolar depression are identical with those of the unipolar depression and can be found in every textbook of psychiatry or psychopathology. Here, in both sections of depression and mania, I will refer (unless otherwise specified) to: Jasper's General

Psychopathology (1959/1997: 596-598), Piseva et al. Psychiatry (2005: 238-248) and Goodwin & Jamison's Manic-Depressive Illness: Bipolar Disorders and Recurrent Depression (2007).

Core symptoms, which are not only subjective but also objectively visible, are unmotivated sadness (hypothymia, dysphoria, dysthymia), although it can be sometimes caused by stress, and moreover lack of emotions (emotional bluntness), anhedonia (inability to experience pleasure), hopelessness, lack of motivation (amotivational syndrome, abulia), and finally psychomotor retardation, that is, physical movements are slow and thought process is poor – “Associations are not available. Patients have no ideas” (Jaspers 1959/1997: 597); finally, decision making is significantly impaired.

There is a negative bias as well, that is patients perceive the world as grey and unfavourable, and tend to fixate on the negative side of events (Roiser et al. 2012). Beck (1976) speaks of self-reinforcing dysfunctional schemata where fixed internal models of the self, the world, and the future that are instantiated by early aversive experiences tends to dominate virtually every aspect of one's information processing. These negative biases could be explained by enhanced bottom-up responses to emotionally salient stimuli (mostly negative) and poorer cognitive regulation, modulation and control mechanisms that normally function to suppress emotionally valenced but task-irrelevant information (Phillips et al. 2003; Clark et al. 2009). Another prominent symptom is rumination or rethinking past memories associated with negative affect. A large variety of vegetative symptoms are usually present and sometimes in the condition of masked depression they are the only observable ones; they actually mask the psychological depressive symptomatology (Temkov & Kirov 1976: 248). They include: loss or excess of appetite and excessive sleep or insomnia, fatigue, aches, and digestive problems. From the point of view of neuropsychology, in depression there are impairments in executive functioning, memory and attention (Mohanty & Heller 2002). Finally, there is increased risk of suicide ideation and actual suicide attempts.

Mania

Mania represents the exact opposite of depression in every aspect. Here major symptoms are hyperthymia (elevated mood, euphoria, hyperthymia),

flight of ideas with increased associative, but superficial thinking, psychomotor excitation or agitation, increased sexuality, distraction, and in the extreme form – confusion, grandiose beliefs, paranoia and delusions. Besides his abnormally elevated mood, the manic person is extremely interested in everything around him and performs multiple things at once (multitasking); he really believes that he can achieve ‘big’ things. However, because of the speed of his thought process and movements and the subsequent instability, he changes his focus constantly. The ideas seem to come by themselves: the person is highly creative and has a lot of associations at his disposal. Along with the accelerated thought process there is pressured speech and jumping of topics due to which thoughts can appear illogical, but under close examination the line of logic can be discovered, which is in contrast with the complete illogicity in schizophrenia. To the external observer, however, the person in mania appears to think superficially and in fact achieves almost nothing of his grandiose plans and thoughts. This is so because of the constantly changing accelerated thought process in the state of flight of ideas leading to high distraction. Impairments in memory, attention and executive function are also observed (Mohanty & Heller 2002). The observed executive function impairments, interestingly, are very similar to those in individuals with frontal lobe lesions. This speaks for increased drive, impulsivity, changeability along with decreased cognitive functioning and self-control which seem to be present to different degrees in both conditions (mania and depression). From the perspective of Freud’s psychoanalytical framework, the manic state is characterized by a relative disinhibition of the primary thought process due to inhibition of the secondary one (Brenner 1993: 52-53), which is explained by the impaired executive and cognitive functioning. There is evidence that there are some residual impairments, e.g. executive and possibly other, which are neither due to the current manic or depressive episode, but are rather attributable to the whole illness or to the medication therapy (Ferrier et al. 1999). This has led some authors to consider a kind of defective, terminal state called cyclophrenic (bipolar) defect, analogous to the terminal schizophrenic defective state (Temkov & Kirov 1976: 240), the true dementia praecox. Finally, during mania individuals are extremely resistant to all kind of psychopharmacological interventions (ibid.: 260) and the managing of their state is often relatively difficult.

Theories of Constitution of Selfhood via Narratives

Narrative self-constitution theories postulate that the identity of an individual is constructed through narratives. A fundamental work in this field is the paper *Self-Interpreting Animals* (1985) of Charles Taylor. Recently, a revision of his conception has been provided by Baynes (2010). In general, Taylor links affectivity and subject-referring with linguistic interpretation. The result is that he characterizes human individuals as self-interpreting animals who self-interpret their own emotions (as affective awareness; Taylor 1985: 61), i.e. they articulate them. Subject-referring imports, he asserts, “only arise in connection with emotions which are self-concerned” (ibid.: 57). Self-referring and self-regarding imports represent a narrower class of imports. All self-referring feelings actually reveal what it is to be human and what matters to us as being human beings (ibid.: 60). Notably, these self-referring feelings refer to the subject being aware of experiencing them.

The next step is articulation as feelings provide only the raw material. Articulation, in this line of reasoning, means that when a given emotion or feeling has been articulated, it has been deeply understood rationally or, as Taylor writes, “articulations are like interpretations in that they are attempts to make clearer the imports things have for us” (ibid.: 65). Thus, language plays a key role in the constitution and understanding of emotions. When they have been articulated, that is, they have become clearer and more defined, emotions undergo changes and transformations (here his view, it seems, is echoing partially the affective theory of Spinoza). To be precise: “As we articulate the imports [that emotions provide], the emotions change” (ibid.: 72). However, once this process of articulation and interpretation has been initiated, it continues throughout the whole life of the individual. In the end, Taylor concludes that in fact every human emotion represents an interpreted emotion whose form is susceptible to constant transformations (ibid.: 75).

Marya Schechtman (1996/2007: 93-135; 2014: 99-109) and Hilde Lindemann Nelson (2001: 69-105) have built upon Taylor’s fundamental conception. They have developed further the idea of the narrative constitution of personal identities, both from first- and third-person perspectives. I will begin with Schechtman’s account called *Narrative Self-Constitution View*. She first published it in 1996 and in 2014 she revisited by adding some improvements and extensions. To be noted, I will only include what I consider

important for my current paper and I will follow the sequence of the presentation of the ideas in both accounts as it is in the original.

I will begin with the original version from 1996. Schechtman (1996/2007) first notes that she is interested in the characterization question rather than in the reidentification question and she views her narrative self-constitution view as response to the first question. The first question amounts to what characteristics a person possesses that make him the person she is; characteristics such as desires, beliefs, actions, etc. The second is concerned with identity persisting over time, that is, whether a person is the same person at two different moments in time. Schechtman then goes on to define her view as one that is able to “explain our intuitions about the relation between personal identity and survival, moral responsibility, self-interested concern, and compensation” (ibid.: 93). On her view, however, not all individuals can be considered as persons, and the difference between them lies in the way they organize their life. The label of person is given to individuals who have integrated their past experiences and their future anticipations within the present moment through narratives.

Schechtman’s definition of person’s identity reads: “[it] is constituted by the content of her self-narrative, and the traits, actions, and experiences included in it are, by virtue of that inclusion, hers” (ibid.: 94; emphasis added); and moreover, “individuals constitute themselves as persons by creating self-narratives” (ibid.: 94-95; emphasis added). Major point here is that the individual possessing personal identity should: first, have a self-concept of what actually personal identity is (subjective aspect); second, that this self-concept should be in accordance with the self-concepts of others (social aspect); and third, one’s self-concept must be coherent with the part of one’s narrative that created from the outside by other persons (objective aspect). Having outlined her view in general, Schechtman proceeds to clarify its constituent elements in order to justify it. The narrative, she asserts, must be “a conventional, linear narrative” (ibid.: 96; emphasis added), an unfolding story, an overall context, from which individual episodes, or mini-narratives, could be extracted and from which they receive a meaningful sense.

There could be well-defined and ill-defined narratives. What kind of a narrative would one have is dependent on a number of constraints. First, there is intelligibility, meaning that one’s characteristics should construct a coherent whole where all parts are supporting each other. Coherence, therefore, is the

second constraint and it is always one of degrees. For example, during a classical manic episode the coherence of the narrative could be diminished, which will automatically amount to a diminished personhood. As a rule, in all nonstandard narratives, e.g. those of experienced meditators or of severely psychotic individuals (ibid.: 100-103), the degree of personhood that could be assigned suffers, that is, it is compromised or is totally absent and such individuals cannot be considered as persons (e.g. meditators). Nonetheless, the narrative self-constitution view of Schechtman is actually allowing for a high diversity of narrative styles so that almost all individuals could fit in (ibid.: 104). But she is careful to note that any severe deviations will amount to lack of constitution of personal identity. The next clarification is that the narrative (the script) does not need to be explicit, to be fully articulated and in fact it is regarded mostly as implicit entity or “it is the lens through which we filter our experience and plan for actions, not a way we think about ourselves in reflective hours” (ibid.: 113; emphasis added).

After acknowledging that personal identity is one of degree, Schechtman goes on to provide two constraints through which narratives could count as identity-constituting. The first constraint is the articulation constraint (ibid.: 114-119) and it is connected to the idea, just presented, of the narrative as implicit entity. The idea of this constraint is that a person should be able to explicitly explain parts of his narrative such as beliefs or feelings. In this line of reasoning, there are some places in the narratives of persons which are completely vague and where the explicit narrative is not in accordance with the implicit one – she talks about the cases of self-blindness, self-deception and repression. The rule is that if the person is not able to explicitly explain a given part of his narrative, this episode cannot count as identity-constituting. This, however, should not be taken to the extreme, as Schechtman allows some such parts to be partially attributable, in terms of identity, to the person, but in cases where “the inability to articulate one’s narrative is sufficiently widespread and severe” (ibid.: 117), the degree of personhood suffers substantially. Concerning unconscious manifestations and repressions in the sense of Freud’s psychoanalysis, Schechtman considers them as “less fully her own [one’s own] than those of which she [the person] is aware” (ibid.: 118). Here she is also liberal as she acknowledges that there are such parts in all our lives, but carefully notes that, again, in the most severe cases, this rule would

not apply and the personality will be considered as fragmented, as in the case of psychosis.

The second constraint is called the reality constraint (ibid.: 119-130) and essentially is related to the narrative's coherence with reality. She discriminates two subtypes: observational facts and interpretative facts. Observational facts are related to the objective state of affairs whereas the interpretative facts, although the objective observational facts are true, their interpretation is false, e.g. in delusions of persecution. Here we have again the scaling by degree and the exclusions of most severe cases by denying them full personal identity. The scaling includes middle cases and Schechtman devotes a large space (ibid.: 122-125) to clarify them. What is of importance here is that when a person detects that there is an error or inaccuracy in some of his narrative episodes, he readily revise it. This is in contrast with the case of delusions which by definition are incorrigible. In the light of the reality constraint, psychotics and paranoid persons have diminished personhood which is in accordance with the whole narrative self-constitution view. In her book *Staying Alive* (2014: 99-109), Schechtman provides a revision of her account. The expansive improvements are related to the fact that her 1996 account does not consider infants, demented individuals and related cases, as persons. What is added is that she allows in such cases the narrative of a given individual to be constructed from other people such as relatives. Such external continuation of one's narrative, in the case of infants, allows that the infants, when they have grown up, to integrate into their personal internal narrative the external parts of their narrative story constructed from the outside by other people.

Nelson's account (2001) provides some additional extensions to the account of Schechtman. In general her ideas are that narratives could be subjected to transformations, she puts great emphasis on the fact that our own narrative stories are influence by the other persons, especially in moral terms, she develops what she calls master narratives and she adds more constraints on the narrative stories that could count as self-constituting. On the one hand side, one shapes his own narrative. On the other hand, there are certain norms from the outside, "the norms of those who assess our actions" (ibid.: 70), which shape his narrative as well. As a rule, when one is seen as morally sub- or abnormal, his freedom is limited and constrained. She reiterates the characterization question of Schechtman's account, but she goes further to

introduce the term master narratives. She writes: “[...] we draw on stock plots and character types what we borrow from the familiar stories embodying our culture’s socially shaped understandings – the stories that I have been calling master narratives” (ibid.: 71; emphasis added). The narrative construction of personal identity in Nelson’s account in terms of first-person perspective is concerned with things, actions, characteristics, roles, relationships, values, etc. that possess some weight and are significant, that is, matter to me in one way or another (Schechtman’s characterization question). Again, the past is integrated within the present as are future anticipations. My own narrative is influenced by what others see in me and my actions which they consider as significant and important. Finally, there are the master narratives from where we borrow certain features.

With respect to the unified and linear plot, which Nelson regards as rather idealistic, she has some reservations and prefers instead to talk about “accumulations of “overlapping fibers”” (ibid.: 76) as the narrative story of a person is rather branched and nonlinear. Nelson, with respect to roles and relationships, is in agreement with Korsgaard’s notion of practical identities or “the conception of one’s identity [...] is a description under which you value yourself, a description under which you find your life to be worth living and your actions to be worth undertaking” (Korsgaard; quoted in Nelson 2001: 77). Practical identities represent significantly important aspect of personal identity and are related to Schechtman’s five features, namely survival, moral responsibility, self-interested concern, and compensation. Practical identities are related as well to commitments. Nelson here takes Lieberman’s notion of substantive commitment and explains that this type of commitment is necessary for having a value system and to the integration of the past and the future into this system. All this is under the umbrella of the narrative constitution of self. She furthermore notes that not all commitments are required to be rationally reflected. With respect to the external constitution of our own narratives, Nelson writes that in effect “a personal identity [...] requires social recognition”. This means, as it was noted above, that my moral and overall freedom is dependent on social recognition and this is a key point. She summarizes: “In sum, then, personal identities are constructed through the stories that concern the things we ourselves care most about, the things about us that other people care most about, and the things we and other see as most important about the social groups to which we belong. So it turns out that a

person's identity is only partially constituted by what she holds herself responsible for, what concerns she has for her future wellbeing, what counts as compensation for her, to what degree she remains who she once was" (ibid.: 87).

After this general presentation of her ideas, I will continue with the constraints she puts on the construction of personal identity via narratives. The general constraint is the credibility constraint with three criteria, namely strong explanatory force, correlation to action, and heft. With respect to the first criterion, a story would be self-constituting when it fits best the evidence, that is, the objective facts. With respect to the second criterion, a story needs to explain one's current actions as well as to provide the field within which future actions will be performed "so that she [the person] can continue to act in accordance with who she understands herself to be" (ibid.: 95). With respect to the third criterion, a story must possess the right amount of heft, that is, significance and to not be out of proportion. Next, Nelson lists and discusses some fallacies such as ignorance, mistakes, self-deception and lies. Those could be present in one's narrative and when present they would interfere with its coherence and plausibility. The final point Nelson makes, which is of interest for the current study, are the conceptual considerations. The idea here is that my stories which allow me to make sense of myself as a person should be intelligible to others as well.

Application of Narrative Constitution of Self Theories to Narratives of Bipolar Affective Disorder: Case Studies

In this section I will apply the accounts of Schechtman and Nelson to selected narratives of individuals having bipolar affective disorder. First I will present the given case and subsequently I will analyze it in terms of the narrative constitution of self theories. In the end, a generalized conclusion is provided.

Case 1 (Haralanov et al. 2008). An individual with a past history of recurrent depression after treatment with an antidepressant shows signs of self-confidence, increased working capacity, elevated mood and increased sociality. After clinical analysis and conversations with the patient it was discovered that in such periods he becomes obsessed with an old *idée fixe* of

his – to solve the mathematical theorem of Fermat. In particular states of mind, lasting from hours to days, when he was feeling a surge of energy, particularly directed towards his efforts towards the theorem solving, he was starting to work on it, believing that he is capable of solving it. For other things he just had not any time. After the passing of those states of mind, the patient was being able to realize that he is not actually capable of such achievement. However, when he was in such a state again he was starting again anew.

Analysis: This is a case of bipolar disorder type II without psychotic features. The hypomanic episodes of the patient are indicative of the presence of impaired judgment and lack of insight. This led to the fruitless results. Now, from the perspective of my current study, the articulation constraint of Schechtman is not respected as the patient could not be able to explain clearly why he could solve the theorem; the reality constraint in its interpretative type is also not respected as the patient interpreted falsely his surge of energy as having the capacity to solve the theorem that the best minds could not solve. From an external perspective the patient, in those periods, was absorbed completely in his efforts. The correlation to action criterion of Nelson fails here as the solving of the theorem had not substantial connection to the other interests and actions of the patient. The third criterion of heft is not respected as well as the story so to say is out of proportion. There is abnormally increased significance in just one thing. Finally, the impaired judgment and lack of insight are ignorance and self-blindness in Nelson's and Schechtman's terms.

Case 2 (Haralanov et al. 2008). A medical doctor suffering from “periodical” depression after treatment with a new antidepressant (in a testing phase) in the eight month of the treatment declares that she has not felt better in her life before (she had tried all antidepressants on the market). She has started to clothe in a challenging ways, extravagantly, and her behaviour was markedly erotic and playful. Her husband reported that he rediscovered her sexually. After the discontinuation of the antidepressant her emotional elevation was reduced and the patient actually confessed that now this was her true self. Remorse appeared but the patient still admitted she had never felt better in her life before.

Analysis: Again we have bipolar disorder type II without psychotic features. It is evident that the hypersexuality and playful and erotic behaviour were caused by a switching of the phases due to the antidepressant treatment. First, the correlation to action criterion of Nelson is not respected as the behaviour of the patient was markedly different from before and to be precise: it was untypical for her. The heft criterion is not respected as well as the patient was endorsing her state and describing it as the best in her life. From an external perspective the behaviour of the patient is rather unacceptable and it violates the social norms (she was a medical doctor). The articulation constraint of Schechtman seems to not be respected also as probably the patient could have not been able to explain explicitly and clearly why she behaves in the way she does. Moreover, on the top of all this she admitted that this was not her true self which automatically excludes this episode of her life as personality constituting.

Case 3 (Custance; quoted in: Goodwin & Jamison 2007: 37): “It is actually a sense of communion, in the first place with God, and in the second place with all mankind, indeed with all creation. It is obviously related to the mystic sense of unity with the All... A feeling of intimate personal relationship with God is perhaps its paramount feature.... The sense of communion extends to all fellow-creatures with whom I come into contact; it is not merely ideal or imaginative but has a practical effect on my conduct. Thus when in the manic state I have no objection to being more or less herded together – as is inevitable in public Mental Hospitals – with men of all classes and conditions. Class barriers cease to have any existence or meaning”.

Analysis: This is probably a bipolar disorder type I with delusions of grandeur (see below). The individual is influenced by his abnormally highly elevated state of euphoria and even mystical ecstasy. He believes he had established a communion with God. His state makes him to be friendly with everyone (in the mental institution). The mystical state is not considered as pathological by itself and sometimes appears during manic episodes. With respect to the mystical state the individual actually admits that such states are rather illusory: “of course [...] it is all a dream, a vision, pure imagination [...] I know that my delusions of grandeur are merely compensations for the failures and frustrations of my real life” (Custance; quoted in: Zaehner

1957/1975: 92). From the Nelson's constraints the strong explanatory force, the correlation to action and the heft are all not respected – there is no reference to objective facts, his actions are not how he would act normally and he places enormous significance in his experience (heft out of balance). Schechtman's reality constraint is not respected both in terms of observable and interpretative facts – the individual claims to have experience a personal relation with god and he has delusions of grandeur. Finally, he himself acknowledges that the experienced state is illusory.

Case 4 (Coate; quoted in: Goodwin & Jamison 2007: 39): “I must record everything and later I would write a book on mental hospital. I would write books on psychiatric theory too, and on theology. I would write novels. I had the libretto of an opera in mind. Nothing was beyond me. My creative impulse had found full outlet and I had enough now to write to last me for the rest of my life. I made notes of everything that happened, day and night. I made symbolic scrap-books whose meaning only I could decipher. I wrote a fairy tale; I wrote the diary of a white witch; and again I noted down cryptically all that was said or done around me at the time, with special reference to relevant news bulletins and to jokes which were broadcast in radio programmes. The time, correct the nearest minute, was recorded in the margin. It was all vitally important. The major work which would be based on this material would be accurate, original, provocative, and of profound significance. All that had ever happened to me was now worthwhile”.

Analysis: Bipolar disorder type I with delusions of grandeur. Mood is abnormally elevated (hyperthymia). There is a sense of time urgency. Profound significance is found in various events and objects. Schechtman's reality constraint in its two subtypes is not respected as the individual is obsessed with a bunch of various grandiose ideas (observational facts subtype) and the significance found everywhere (“It was all vitally important”) violates the interpretation subtype. Nelson's three criterion for the credibility constraint are not respected at all – there is no objective evidence (“I noted down cryptically all”), the current actions are not related to the individual's past euthymic state and profound significance is present everywhere. This is a typical manic state – the individual is full of grandiose ideas but in reality he accomplishes nothing.

Case 5 (Jamison; quoted in: Goodwin & Jamison 2007: 40): “When I am high I couldn’t worry about money if I tried. So I don’t. The money will come from somewhere; I am entitled; God will provide. Credit cards are disastrous, personal checks worse. Unfortunately, for manics anyway, mania is a natural extension of the economy. What with credit cards and bank accounts there is little beyond reach. So I bought twelve snake kits, with a sense of urgency and importance. I bought precious stones, elegant and unnecessary furniture, three watches within an hour of one another (in the Rolex rather than Timex class: champagne testes bubble to the surface, are the surface, in mania), and totally inappropriate siren-like clothes. During one spree in London I spent several hundred pounds on books having titles or covers somehow caught my fancy: books on the natural history of the mole, twenty sundry Penguin books because I thought it could be nice if the penguins could form a colony, five Puffin books for a similar reason, on and on and on it went. Once, I think, I shoplifted a blouse because I could not wait a minute longer for the woman-with-molasses feet in front of me in line. Or maybe I just thought about shoplifting, I don’t remember, I was totally confused. I imagine I must have spent far more than \$30,000 during my two major manic episodes, and God knows how much more during my frequent milder manias. But then back on lithium and rotating on the planet at the same pace as everyone else, you find your credit is decimated, your mortification complete: mania is not a luxury one can easily afford. It is devastating to have the illness and aggravating to have to pay for medications, blood tests, and psychotherapy. They, at least, are partially [tax] deductible. But money spent while manic doesn’t fit into the Internal Revenue Service concept of medical expense or business loss. So, after mania, when most depressed, you’re given excellent reason to be even more so”.

Analysis: Probably bipolar disorder type I without psychotic features. Here impulsivity and irrational financial behaviour are emphasized as well as the depressive phase after the mania. Impaired judgment and lack of insight could be attributed as well. This case shows how devastating a manic episode could actually be. Nelson’s correlation to action criterion is not respected at all – the individual is spending money on unnecessary objects. The heft criterion here reveals that the state is characterized as one out of proportion and

significance in the ordinary sense is totally lacking but is replaced by momentary states of irrational significance. Schechtman's articulation constraint is violated as the individual could not explain why he/she is doing that. Her reality constraint in the interpretative facts subtype is also violated because of the impaired significance attribution.

Case 6 (Alan Garner; quoted in: Goodwin & Jamison 2007: 69): "The next thing I remember is that I was standing in the kitchen, the sunlit kitchen, looking over a green valley with brook and trees; and the light was going out. I could see, but as if through a dark filter. And my solar plexus was numb. Some contraption, a piece of mechanical junk left by one of the children, told me to pick it up. It was cylindrical and spiky, and had a small crank handle. I turned the handle. It was the guts of a cheap musical box, and it tinkled its few notes over and over and over again, and I could not stop. With each turn, the light dimmed and the feelings in my solar plexus spread through my body. When it reached my head, I began to cry with terror at the blankness of me, and the blankness of the world. A scene from Eisenstein's "Alexander Nevsky" swamped my brain: the dreadful passage in which Nevsky dupes the Teutonic Knights onto the frozen lake, and the ice breaks, and their faceless armour takes them under. The cloaks float on the water before being pulled down, and the hands clutch at the ice floes, which flip over and seal in the knights. All that helplessness, cold and horror comprised me. I was alone in the house, and throughout the afternoon I turned the tinkle tinkle tinkle of the broken toy, which became the sound of the ice. My body was as heavy as the armour and the waterlogged cloaks as I slid beneath the ice. When the family came home, I was lying on the kitchen settle, in a foetal position, without moving or speaking, until I went to bed at midnight. Sleep was unconsciousness without rest... I was incapable of emotion except that of being incapable of emotion. I had no worth. I poisoned the planet".

Analysis: Here the author describes a typical episode of severe depression with helplessness, worthlessness, some vegetative symptoms ("my solar plexus was numb"; "My body was as heavy as the armour"), perceptual abnormalities ("I could see, but as if through a dark filter"), paralysis and an emotional bluntness ("I was incapable of emotion"). Unless aware of having depression, the individual would not be capable of explicitly explain why he is

in that state, so the articulation constraint of Schechtman is violated. The reality constraint, in its interpretative subtype, also seems to not be respected (“I began to cry with terror at the blankness of me, and the blankness of the world”). Nelson’s strong explanatory force (“the blankness of the world”) and correlation to action (no correlation to the euthymic state of the individual) are violated as is the heft constraint (the significance attribution mechanism is altered).

Case 7 (Jamison; quoted in: Goodwin & Jamison 2007: 70): “A floridly psychotic mania was followed, inevitably, by a long and lacerating, black, suicidal depression; it lasted more than a year and a half. From the time I woke up in the morning until the time I went to bed at night, I was unbearably miserable and seemingly incapable of any kind of joy or enthusiasm. Everything—every thought, word, movement — was an effort. Everything that once was sparkling now was flat. I seemed to myself to be dull, boring, inadequate, thick brained, unlit, unresponsive, chill skinned, bloodless, and sparrow drab. I doubted, completely, my ability to do anything well. It seemed as though my mind had slowed down and burned out to the point of being virtually useless. The wretched, convoluted, and pathetically confused mass of gray worked only well enough to torment me with a dreary litany of my inadequacies and shortcomings in character, and to taunt me with the total, the desperate, hopelessness of it all. What is the point in going on like this? I would ask myself. Others would say to me, “It is only temporary, it will pass, you will get over it,” but of course they had no idea how I felt, although they were certain that they did. Over and over and over I would say to myself, If I can’t feel, if I can’t move, if I can’t think, and I can’t care, then what conceivable point is there in living? The morbidity of my mind was astonishing: Death and its kin were constant companions. I saw death everywhere, and I saw winding sheets and toe tags and body bags in my mind’s eye. Everything was a reminder that everything ended at the charnel house. My memory always took the black line of the mind’s underground system; thoughts would go from one tormented moment of my past to the next. Each stop along the way was worse than the preceding one... At the time, nothing seemed to be working, despite excellent medical care, and I simply wanted to die and be done with it. I resolved to kill myself. I was cold-

bloodedly determined not to give any indication of my plans or the state of my mind; I was successful”.

Analysis: Another typical case of severe, but also suicidal depression with hypothymia (“I seemed to myself to be dull, boring, inadequate, thick brained, unlit, unresponsive, chill skinned, bloodless, and sparrow drab”), miserableness, hopelessness, anhedonia (“incapable of any kind of joy or enthusiasm”), slowing of thought process (“as though my mind had slowed down and burned out to the point of being virtually useless”) and suicidal ideation (“I resolved to kill myself”). Here, the surrounding persons are aware of the condition of the individual and are empathizing (“Others would say to me, “It is only temporary, it will pass, you will get over it”). Nelson’s two criteria correlation to action and heft of the credibility constraint are not respected as, again, the current state of the individual is not related to his/her euthymic state and heft is out of proportion (altered significance (salience) attribution). The reality constraint of Schechtman, in its observational facts subtype, here, it could be, said is rather respected as both the individual and the surrounding persons are aware of the condition (some of the depressive symptoms could be notices objectively, e.g. slowing of thought process, hypothymia). However, the interpretative subtype (Nelson’s heft constraint) seems to be violated as there is change of significance attribution (“Everything that once was sparkling now was flat”).

Case 8 (Sylvia Plath; quoted in: Goodwin & Jamison 2007: 70): “I hadn’t washed my hair for three weeks... I hadn’t slept for seven nights. My mother told me I must have slept, it was impossible not to sleep in all that time, but if I slept, it was with my eyes wide open, for I had followed the green, luminous course of the second hand and the minute hand and the hour hand of the bedside clock through their circles and semicircles, every night for seven nights, without missing a second, or a minute, or an hour. The reason I hadn’t washed my clothes or my hair was because it seemed so silly. I saw the days of the year stretching ahead like a series of bright, white boxes, and separating one box from another was sleep, like a black shade. Only for me, the long perspective of shades that set off one box from the next had suddenly snapped up, and I could see day after day after day glaring ahead of me like a white, broad, infinitely desolate avenue. It seemed silly to wash one day when

I would only have to wash again the next. It made me tired just to think of it. I wanted to do everything once and for all and be through with it”.

Analysis: Rather typical case of severe depression which, however, is not very informative phenomenologically. There are signs of worthlessness (“because it seemed so silly”), abulia (“I hadn’t washed my hair for three weeks”; “I hadn’t washed my clothes”), tiredness (“It made me tired just to think of it”) and severe insomnia (“I hadn’t slept for seven nights”). Nelson’s correlation to action and heft criteria are violated (difference of the current state with respect to the euthymic state of the individual, and worthlessness). Schechtman’s interpretative constraint is also violated (“The reason I hadn’t washed my clothes or my hair was because it seemed so silly”; “It seemed silly to wash one day when I would only have to wash again the next”).

Conclusion

First-person accounts of bipolar affective disorder (BAD) were analyzed both psychiatrically and with respect to the theories of narrative constitution of the self. In most of the cases almost all constraints for counting a narrative as self-constituting were violated and not respected. Both poles of the disorder (manic and depressive) in general thus are regarded as not genuinely identity constituting. They have their respective place in one’s selfhood narrative nonetheless, indirectly: as integrated coherent first- and third-person narrative. The degree of severity of the either phase amounts to diminishing of personhood. However, in the light of the bipolar defective condition (see section 1.), it seems that the euthymic state of individuals suffering from BAD is altered and they in effect never reach the euthymic state they had before the first attack of the disorder (either manic or depressive).

This by itself should not amount to diminishing personhood, but poses rather normative questions – is the euthymic state before the first attack the ‘true self’ or it is the euthymic state in between the phases? Probably, most individuals would reply that that it is the euthymic state before the first attack. However, as the first attack happens usually in teenage years or in the early twenties, and it is known that the brain is finishing its development; the prefrontal cortex is the latter to mature (Fuster 2002), including myelination

(Nagy et al. 2004), until the end of the second decade of life, the true self, there is a possibility, is rather buried, and never manifest itself fully.

Thus some bipolar individuals, although ‘blessed’ during a cheerful mania, are rather deprived from fate in general. Therefore, it seems, the latter the first attack of the illness strikes, the better (a principle which is applicable to schizophrenia too).

Bibliography/References

American Psychiatric Association 2013. Diagnostic and statistical manual of mental disorders (DSM-V). Washington, DC, USA: American Psychiatric Association, 2013.

Baynes 2010: Baynes, K. Self, Narrative and Self-Constitution: Revisiting Taylor’s “Self-Interpreting Animals”. *The Philosophical Forum*, Vol. 41, Iss. 4, 2010, pp. 441–457.

Beck 1976: Beck, A. T. *Cognitive Therapy and Emotional Disorders*. New York, USA: International University Press, 1976.

Brenner 1993: Brenner, C. *Psychoanalysis: A Basic Course*. Sofia: Fondacia Otvoreno Obshtestvo, 1993. [Психоанализа: основен курс. София: Фондация Отворено общество].

Clark, Chamberlain & Sahakian 2009: Clark, L., Chamberlain, S. R., & Sahakian, B. J. Neurocognitive mechanisms in depression: implications for treatment. *Annu Rev Neurosci.*, 32, 2009, pp. 57–74.

Ferrier, Stanton, Kelly, & Scott 1999: Ferrier, I. N., Stanton, B. R., Kelly, T. P., & Scott, J. Neuropsychological function in euthymic patients with bipolar disorder. *Br J Psychiatry*, 175, 1999, pp. 246-51.

Fuster 2002: Fuster, J. Frontal lobe and cognitive development. *Journal of Neurocytology*, 31, 2002, pp. 373–385.

Goodwin & Jamison 2007: Goodwin, F. & Jamison, K. *Manic-Depressive Illness: Bipolar Disorders and Recurrent Depression*. New York, USA: Oxford University Press, 2007.

Haralanov, Terziivanova & Haralanova 2008: Haralanov, S., Terziivanova, P., Haralanova, E. Bipolar Depression: Paradoxes and Challenges. *Neurology and Psychiatry*, 2, 2008, pp. 25-28. [Биполярна депресия: парадокси и предизвикателства. Неврология и психиатрия, 2, 2008, с. 25-28].

Howland & Thase 2002: Howland, R. & Thase, M. Therapeutic Armamentarium [in Depression]. In: Hugo D'haenen, Johan den Boer & Paul Willner (Eds.), *Biological Psychiatry*, 2002, pp. 861-875. West Sussex, England: John Wiley & Sons, LTD.

Jaspers 1959/1997: Jaspers, K. J. Hoenig & M. Hamilton (Trans.), *General Psychopathology*. Baltimore & London: John Hopkins University Press, 1959/1997.

Kretschmer 1996: Kretschmer, E. *Medical Psychology. Imago Mundi: Eurasia Academic Publishers*, 1996. [Медицинска психология. Imago Mundi: Eurasia Academic Publishers, 1996].

Mohanty & Heller 2002: Mohanty, A. & Heller, W. The Neuropsychology of Mood Disorders: Affect, Cognition and Neural Circuitry. In: Hugo D'haenen, Johan den Boer & Paul Willner (Eds.), *Biological Psychiatry*, 2002, pp. 791-802. West Sussex, England: John Wiley & Sons, LTD.

Nagy, Westerberg, & Klingberg 2004: Nagy, Z., Westerberg, H., & Klingberg, T. Maturation of White Matter is Associated with the Development of Cognitive Functions during Childhood. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 16, 7, 2004, pp. 1227–1233.

Nelson 2001: Nelson, H. L. *Damaged Identities, Narrative Repair*. Ithaca and London: Cornell University Press, 2001.

Phillips, Drevets, Rauch & Lane 2003: Phillips, M. L., Drevets, W. C., Rauch, S. L., & Lane, R. Neurobiology of emotion perception II: implications for major psychiatric disorders. *Biological Psychiatry*, 54, 2003, 515–528.

Piseva et al. 2005: Piseva, G. et al. *Psychiatry*. Sofia: Arso, 2005. [Психиатрия. София: Арсо, 2005].

Roiser, Elliott, & Sahakian 2012: Roiser, J. P., Elliott, R. & Sahakian, B. J. Cognitive Mechanisms of Treatment in Depression. *Neuropsychopharmacology Reviews*, 37, 2012, pp. 117–136.

Taylor 1985: Taylor, C. *Self-Interpreting Animals*. In: Charles Taylor, *Philosophical Papers: Volume 1, Human Agency and Language*, 1985, pp. 45-76. Cambridge, England: Cambridge University Press.

Temkov & Kirov 1976: Temkov, I. & Kirov, K. *Clinical Psychopharmacology*. Sofia: Medicina i fizkultura. [Клинична психофармакология. София: Медицина и физкултура, 1976].

Schechtman 1996/2007: Schechtman, M. *The Constitution of Selves*. Cornell University Press, 1996/2007.

Schechtman 2014: Schechtman, M. *Staying Alive*. Oxford University Press, 2014.

Zaehner 1957/1975: Zaehner, R. C. *Mysticism, Sacred and Profane: An Inquiry into some Varieties of Praeternatural Experience*. London, Oxford, New York: Oxford University Press, 1957/1975.

Acknowledgments

This article is dedicated to my friend Boyan Kovachev as an appreciation of his exceptional insights in science and philosophy, and his moral support.

УКАЗАНИЯ КЪМ АВТОРИТЕ И ИЗИСКВАНИЯ ЗА СТАТИИТЕ

- Ръкописите да се представят с файл в MS WORD, формат А4 – до 30 стандартни страници. Основен шрифт – Times New Roman, 12 pt. Полета на страницата: отгоре – 2,4 см., отдолу – 2.4 см., ляво – 2,4 см., дясно – 2,4 см. Междуредово разстояние – Кратно на 1.1. Отстъп (нов ред на абзац) – 1,25 cm.
- Основният текст на статиите да бъде съпроводен в началото с резюме на английски език до 300 думи (шрифт Times New Roman, 11 pt., курсив) и да завършва с ключови думи. Заглавията на статиите се изписват с главни букви и трябва да бъдат преведени на английски език. Имената на авторите се изписват на български и английски език. Посочва се научна степен и звание на автора, e-mail адрес и организация.
- Позоваването на цитираните автори в текста да става в кръгли скоби по следния начин – фамилия, година, страница/и. Например: (Монтен 1975: 53–54); (Hesse 1970: 124). Ако авторът е представен с различни заглавия от една и съща година, то следва азбучна номерация на кирилица след годината (Бояджиев 2000а: 111); (Бояджиев 2000б: 30).
- Библиографията да бъде в края на статията, подредена по азбучен ред на фамилните имена на авторите. Ако литературата е на кирилица, тя трябва да бъде транслитерирана на английски език.
- Библиографското описание трябва да бъде оформено по следния начин:

- **Книга**

Ковачевски 1987: Ковачевски, Христо. Куатроченто. София: Български художник, 1987.

- **Статия в сборник**

Алперс 2003: Алперс, Светлана. История ли е изкуството? – В: Разказвайки образа. Съст. Ирина Генова, Ангел Ангелов. С.: Сфрагида, 2003, 31-51.

Ангелов, Кьосев 1993: Ангелов, Ангел. Традиция и език. – В: Общуване с текста. Съст. Ангел Ангелов, Александър Кьосев. С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993, 219-260.

- **Статия в списание**

Бояджиев 1997: Бояджиев, Димитър, Проверка на хипотезата. – Език и литература, 3-4, 1997, 76-88.

Алперс 1972: Alpers, Svetlana, Alpers, Paul. Ut Pictura Noesis? Criticism in Literary Studies and Art History. – New Literary History. v. III, №. 3 (1972), 437-458.

- **Статия във вестник**

Иванов 2001: Иванов, Иван. Основаване на Априловската гимназия. – Габровска искра, г. IV, № 53, 03.02.2001.